

jménu „lidských práv“, nejsou přívrženci francouzské revoluční války ani napoleonských výbojů. Neuvědomují si však, že právě odtamtud se odvozuje koncepce, kterou dnes považují za jedinou správnou a pokrokovou. Ostatně mnozí z těch, kdo se tehdy stavěli na odpor proti francouzskému vývozu svobody, nebyli odpůrci lidských práv a tmáři, ale kritičtí myslitelé, kteří si uvědomovali, že princip šíření svobody a občanských práv přestal být jen ideálem, ale stal se záminkou pro uplatňování velmi reálných mocenských státních či skupinových zájmů. Také zde byl rozdíl mezi ideálem a realitou přenosu civilizačních „hodnot“ před více než dvěma staletími předobrazem – a možná dokonce počátkem – problémů současné doby.

- 222 | Základní faktografie k recepci revoluce v jednotlivých zemích je shrnuta v knize M. Hroch, V. Kubišová, *Velká francouzská revoluce a Evropa* (Praha 1989), první původní českou syntézu dějin revoluce publikovala roku 2008 D. Tinková (*Revoluční Francie 1787–1799*), která nejnověji výrazně přispěla k rozšíření znalostí o recepci v českých zemích: srv. C. Mádl, D. Tinková, *Francouzský švindl svobody. Francouzská revoluce a veřejné mínění v českých zemích* (Praha 2013) a D. Tinková, *Jakobíni v sutaně* (Praha 2011).

Kapitola 8

EVROPSKÝ NÁROD JAKO ODVĚKÁ ČI NOVODOBÁ POSPOLITOST?

| 223

Jsem nucen dojít k závěru,
že žádnou „vědeckou definici“ národa
nelze vymyslet, přestože tento fenomén
existoval a existuje.

— HUGH SETON-WATSON

Od autora, jenž věnoval velkou část svého života studiu národovědných procesů, se možná očekává, že bude tomuto problému věnovat také úměrně rozsáhlou část svého bilancujícího pohledu na evropské dějiny. Nemohu toto očekávání nesplnit. Národy, národní identita, či chcete-li nacionalismus, však zde zaujmají místo, které odpovídá jejich historické úloze: tvoří sice důležitou, ale zdaleka nikoli jedinou důležitou složku evropských dějin. Jsou navíc specificky evropským fenoménem, i když ten byl později, ve 20. století, neorganicky přenesen v podobě „nacionalismu“ jako nástroj politické manipulace do odlišných souřadnic mimoevropských civilizací.

Pro aplikaci komparativní metody jsou evropské národy vhodným objektem, neboť při jejich rozboru bude možno uplatnit všechny kroky a všechny typy komparativní metody. Zároveň jde o problém natolik aktuální, dodnes živý, že se nebude možno vyhnout úvaze o tom, v čem nám pomůže pochopení zrodu moderních národů při rozboru jejich současné situace, vzájemných vztahů a národních stereotypů. O to důležitější je v tomto případě požadavek nestrannosti, nezaujatosti. Není důležité, zda se někomu líbí či nelíbí skutečnost, že evropské národy existují, dnes dokonce většinou jako národní státy. Důležité je, že jejich existenci musíme přijmout jako

historickou danost, tedy že ani nejrozhodnější kritikové „nacionalismu“ s tím nemohou udělat nic jiného než hledat historické vysvětlení. Moderní evropský národ není dílem náhody ani nedopatřením dějin. A je nasnadě, že soubor „národy“ – pokud míníme pouze národy evropské – je při vší své vnitřní rozmanitosti natolik homogenní, že historický výklad může s úspěchem sáhnout ke komparativnímu přístupu.

224 | Vyjdeme ze skutečnosti, že v současné Evropě napočítáme kolem třiceti národů, které téměř všechny žijí v národních státech různé velikosti, z nichž většina vznikla během 19.–20. století. Jen několik národů existuje bez vlastního státu. Naproti tomu před dvěma sty lety žilo jen šest národů ve státě, v němž dominovala jejich státně-národní identita a kultura: Francouzi, Angličané, Španělé, Portugalci, Nizozemci a Švédové. Na většině evropského území se rozprostíraly multietnické říše a mimo ně pak do mnoha států roztráštěná území s obyvatelstvem mluvícím německy a italsky. Mohla být takováto radikální přestavba kulturně-politické mapy Evropy v období mezi počátkem 19. a koncem 20. století skutečně pouhým dílem náhody? Nepůjde nám ovšem o tyto moderní národy samotné, budou nás zajímat příčinné souvislosti, tedy historické procesy, v jejichž průběhu se národy jako velké sociální skupiny utvářely a upevňovaly.

Jak charakterizovat tyto nové pospolitosti? Definice národa jsou velmi rozdílné, a to je častým zdrojem nedorozumění. Vzhledem k tomu, že není naděje na konsenzuální definici, je třeba, aby každý autor svoji koncepci národa předložil hned na počátku. Dávám-li přednost termínu moderní národ, vyjadřuji adjektivem „moderní“ skutečnost, že zde jde o jeden z průvodních jevů (či výsledků) procesu modernizace. Zároveň se tím umožňuje terminologicky postihnout odlišnost tohoto celku od předmoderních pospolitostí, jejichž vládnoucí elity se nejednou rovněž označovaly jako národ.

Termínem „moderní národ“ rozumím velkou sociální skupinu (pospolitost), jejíž příslušníci jsou spjati celou řadou historicky zformovaných vazeb a vztahů, a proto se postupně ztotožnili se svým národem. Ekonomické, kulturní, hospodářské, jazykové a další vztahy, jimiž jsou spjati, netvoří žádný pevný a závazný soubor, některé mohou chybět a být nahrazeny jinými. Nezbytným základem existence národní pospolitosti však je vedle společné minulosti, občanské rovnosti a národního vědomí také okolnost, že komunikační vazby mezi příslušníky národa navzájem (tedy „uvnitř“ pospolitosti) byly silnější než jejich komunikace navenek. Procesem formování moderního národa pak označuji ony změny ve všech sférách života společnosti, které vedly k tomu, že se díky upevňování vzájemných vazeb postup-

ně identifikovala s národem pospolitost svobodných a rovnoprávných občanů. Nešlo o proces nikterak uniformní, vždyť i stávající národy se od sebe v mnohém ohledu liší, a proto cesta ke vzniku každého z dnešních národů vykazovala svoje obecné i specifické rysy.

Komparace bude sledovat tři cíle. Za prvé to bude srovnání vedoucí k typologii národotvorných procesů, za druhé pak to bude pokus o výklad těchto procesů a faktorů, které rozhodovaly o úspěšném formování národů. Třetím cílem bude asymetrická komparace – srovnání, které se pokusí o určení osobitých a všeobecných rysů utváření českého národa (cestou národního hnutí) v evropském kontextu.

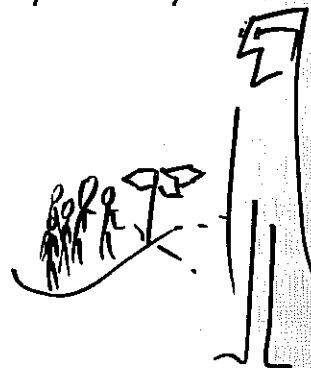
Cesty k národní existenci nelze srovnávat bez přihlídnutí k tomu, ve které době probíhaly, tedy kde je jejich místo na časové ose. Na první pohled je totiž zřejmé, že formování evropských národů bylo výrazně asynchronní: některé dnešní národy byly zformovány jako sebevědomé pospolitosti již v polovině 19. století, u jiných v té době ještě o existenci národa snily jen malé skupiny vzdělanců. Také tato důležitá asynchronie si vyžádá samostatnou analýzu. Srovnání bude tedy sice vedeno napříč k časové ose, ale aplikace kritérií komparace se bude orientovat spíše podle analogických situací než podle absolutní chronologie. Proto bude třeba určit obdobné etapy, jimiž proběhlo utváření jednotlivých národů: v první etapě (fáze A) se učenci věnovali studiu jazyka, minulosti, zvyklostí, životní úrovně a dalších charakteristik skupiny, kterou považovali za (potenciální) národ, ve druhé etapě (fáze B) usilovala skupina aktivních uvědomělých vlastenců rozšířit národní uvědomění, identitu s národem, do širokých vrstev národa, ve třetí etapě (fáze C) již měl národ svůj politický program a zápas o jeho práva získal již masovou podobu a díky tomu se také stal nezvratným procesem. | 225

8.1. Cesty k modernímu národu: shody a rozdíly

Kdyby nacionalismus byl omezen pouze na členy národně revolučních bratrstev, nestál by za mnoho pozornosti. Je však vyjádřením mnohem významnějších sil.

— ERIC J. HOBSBAWM

226 |

Ve složité mnohotvárnosti procesů formování moderního národa poslouží typologie jako nezbytný výchozí bod. Obdobně jako v případě revolucí je možno konstruovat různé typologie podle toho, jaké kritérium komparace zvolíme. Omezíme se zde na šest důležitých kritérií komparace:

1. základní typologii určíme podle toho, v jaké kulturní, politické, sociální situaci formování moderního národa začalo,
2. obecný rámec dostaneme tím, že na časovou osu zařadíme výše uvedené tři fáze národotvorného procesu, a tím získáme přehled o asynchronním průběhu tohoto procesu,
3. zařadíme-li každou z cest k národu do celkového kontextu hospodářských a sociálních proměn, získáme představu o tom, jaké místo zaujímaly v procesu modernizace,
4. zjistíme, jaká byla sociální struktura etnické pospolitosti a sociální zakotvení protagonistů národního hnutí,
5. určíme skladbu národních požadavků a časový sled jejich uplatnění,
6. porovnáme úlohu náboženství.

Za jakých podmínek se utvářel moderní národ?

Ptáme-li se, v jakých podmínkách začala cesta k formování moderního národa, snadno rozlišíme dvě výchozí situace a podle toho také dva základní typy národotvorných procesů v Evropě. K prvnímu typu náležejí národy, jejichž formování nastoupilo a probíhalo v podmínkách existujícího „státního národa“: moderní národ tam vznikl na půdě státu, který existoval od středověku, měl starou tradici vysoké kultury v národním jazyce a jeho společnost měla plnou sociální skladbu. Cesta

k modernímu národu byla v takových podmínkách souběžná s cestou modernizace, tedy přechodu od tradiční společnosti stavovské ke společnosti občanské, a měla někdy podobu výrazněji revoluční (Francie, Španělsko), jindy spíše reformní (Nizozemí, Švédsko). Pro upřesnění bude vhodné označit tento typ jako „státní národ“.

Druhým typem byl národotvorný proces, jenž začínal v situaci nevládnoucí etnické skupiny, která žila na území některé z multietnických říší. Mohlo jít o etnickou skupinu, jejíž příslušníci si ještě neuvědomovali svoji sounáležitost, ale většinou šlo o skupinu, jejíž příslušníci si již svoji odlišnost, stejně jako společný původ uvědomovali. Anglický sociolog A. Smith navrhuje pro první případ termín etnická kategorie, pro druhý pak etnická pospolitost. Ať tak či onak, tato skupina neměla vlastní státnost (nebo tato státnost byla narušena), ani nepřerušenu kontinuitu kultury v národním jazyce a obvykle ani plnou sociální skladbu (chyběly vzdělané elity a šlechta). Cesta k modernímu národu měla v takovém případě podobu **národního hnutí**, tj. cílevědomé snahy dosáhnout všech chybějících atributů plné národní existence, tedy: politické participace a sociální emancipace, vytvoření národní kultury a dosažení plné sociální skladby. Představa národa byla založena na poznacích osvícensky vzdělaných patriotů, kteří studovali podmínky, v nichž etnická pospolitost žila v minulosti, a její současný stav. Cílů národního hnutí nebylo možno dosáhnout bez národně uvědomovací aktivity – agitace (fáze B). Pokud byla agitace úspěšná, což nebylo samozřejmostí, potom široké vrstvy přijaly novou identitu a ztotožnily se s národem, takže můžeme hovořit o masové fázi C národního hnutí. Národ, který se vytvářel jako výsledek úspěšného národního hnutí, označuji termínem „malý národ“, přičemž adjektivem „malý“ se nevyjadřuje kvantita, počet obyvatel.

Na přechodu mezi oběma základními typy byla pak hnutí za národní sjednocení – německé, italské a polské. Byla to národní hnutí, která se opírala o starou tradici kultury v národním jazyce, obracela se ke společnosti s plnou sociální skladbou a jejich základním cílem bylo dosažení jediného chybějícího atributu plné národní existence – státnosti. Dalším přechodným typem byla situace vládnoucích elit několika multietnických impérií (dánského, ruského habsburského, osmanského), které si v období nastupujících národních hnutí nevládnoucích etnických pospolitostí v provinciích svých říší dříve nebo později uvědomily, že imperiální identita neodpovídá moderní době, a začaly hledat novou identitu, definovanou jako „národní“.

Rozdíl mezi státním národem a národním hnutím byl natolik zásadní, že komparace formování národa podle dalších typologických kritérií by měla být uplatněna pro každý z těchto základních typů

| 227

samostatně. V případě státních národů bude typologické rozlišení poměrně jednoduché vzhledem k jejich malému počtu. Bude zajisté rozdíl mezi státními národy, které svoji státnost datují od raného středověku, jako Francie, Švédsko či Portugalsko, a národy, které se zformovaly teprve na přechodu k ranému novověku, jako Španělsko a Nizozemí. Dále se navzájem liší státní národy téměř monoetnické, jako Nizozemí a Portugalsko, a státní národy s početnými pospolitostmi patřícími k jinému etniku, jako byli například Bretonci a Alsasané ve Francii, Finové ve Švédsku, Katalánci a Baskové ve Španělsku.

228 | Následující úvahy se budou věnovat především typologii a analýze příčinných souvislostí v procesech, které označují jako národní hnutí. Právě k tomuto základnímu typu se řadí také formování národa českého.

Kritérium času: kdy nastoupilo národní hnutí?

Ptáme-li se, kdy jednotlivá národní hnutí začínala svoji fázi národní agitace, najdeme data, která jsou rozptýlena nejméně do jednoho století: dostaneme tedy obraz výrazné asynchronie. Zde nejde o typologii v pravém slova smyslu, ale spíše o chronologické seřazení, kategorizaci podle času. Takové diachronní řazení podél časové osy má svůj smysl nejen pro lepší přehlednost, ale především proto, že potřebujeme studovat každé národní hnutí v celkovém kontextu sociálního a kulturního vývoje společnosti, k níž se národní agitace obracela. Tento kontext se během 19. století proměňoval a to se nutně odrazilo ve formách a metodách hnutí i v mentalitě jeho účastníků. Informace o národních hnutích, která nastupovala dříve, zajisté ovlivnily skladbu programu i sebevědomí národních hnutí, která nastupovala později.

Nepotřebujeme ani příliš zjednodušovat, abychom seřadili národních hnutí do čtyř skupin podle toho, kdy začala jejich národní agitace:

1. raná národní hnutí, jejichž nástup lze datovat kolem roku 1800: maďarské, řecké, norské, české, s jistou výhradou také irské a srbské,
2. národní hnutí, která začala kolem roku 1840: slovenské, chorvatské, slovinské, vlámské, finské, bulharské, rumunské v Sedmíhradsku,
3. národní hnutí začínající kolem roku 1860: estonské, lotyšské, západoukrajinské (rusínské), velšské, islandské,
4. opožděná národní hnutí nastupující kolem roku 1880 či ještě později: litevské, albánské, makedonské, katalánské, baskické, skotské, východoukrajinské, běloruské.

Skutečnost, že národní hnutí nastupovala ve stejné době, však ještě nic nevypovídá o tom, kdy hnutí dosáhla úspěchu, ať již v podobě přechodu k masovému hnutí či v podobě splnění svého programu. Národní agitace byla totiž v některých případech úspěšná velmi záhy, jindy se protahovala na více než půlstoletí, někdy dokonce nedosáhla úspěchu vůbec. Na jedné straně platí, že hnutí, která začínala počátkem 19. století, byla úspěšná dřív než ostatní, na druhé straně ovšem známe mezi těmi opožděujícími se také některá hnutí, která dosáhla masového ohlasu záhy, jako například hnutí katalánské, estonské a litevské, ale také hnutí, která k tomu potřebovala století, jako hnutí vlámské či slovenské.

Při úvaze o příčinách je na první pohled zřejmé, že asynchronní průběh národních hnutí nelze interpretovat podle modelu západo-východní osy nerovnoměrnosti. Mezi raně nastupujícími i mezi opožděnými najdeme příklady ze Západu i Východu. Právě tak nepomůže jednoduchý odkaz na rozdílné tempo hospodářské vyspělosti. Vysvětlení asynchronní povahy národních hnutí je složitější úkol a bude třeba mu věnovat pozornost v jedné z následujících kapitol. | 229

Národní hnutí a postup modernizace

Jak již bylo řečeno, národní hnutí neprobíhala ve společenském vzduchoprázdnu. Proto je důležité si povšimnout, jaký byl časový souběh (a možná, že nejen souběh) mezi dvěma procesy: na jedné straně to byl nástup a průběh oné rozhodující, agitační fáze B národního hnutí, na druhé straně to byly změny, které na národním území přinášela modernizace. Tím jsou míněny proměny správního i politického systému od pozdního absolutismu k občanské společnosti, sociální emancipace i cesta k industrializaci. K jaké společnosti se obracela? Probíhala národní agitace v podmínkách starého režimu? Dosáhla úspěchu v době jeho rozkladu či teprve v podmínkách rozvíjející se liberální občanské společnosti?

Také zde můžeme rozlišit čtyři typy národních hnutí, které se zčásti shodují s členěním podle časové osy.

I. Hnutí, která nastupovala v podmínkách starého režimu a dosáhla svého úspěchu zhruba ve stejné době, kdy v multietnické říši nastupoval či probíhal rozhodující obrat k ústavnosti a politické a sociální emancipaci: hnutí maďarské, norské, české, finské, estonské. V důsledku toho se principy liberalismu a demokracie staly (či zdály být) integrální součástí národního programu a naopak: boj za občanská práva a za demokracii byl bojem v národním zájmu.

II. Hnutí, která nastupovala rovněž v podmínkách starého režimu, ale jejich úspěšné završení v masovém hnutí se protáhlo až do doby po přijetí ústavy a principu politické participace: hnutí chorvatské, slovinské, litevské, lotyšské, slovenské, západoukrajinské. Národní hnutí zde stála před problémy, které přinášela politická diferenciaci občanské společnosti – a ta zase souvisela do značné míry s proměnami sociální skladby v důsledku nastupující industrializace.

230 | III. Hnutí, která dosáhla masového ohlasu (alespoň na části území svého etnika) ještě před změnou politických poměrů a jejichž úspěch zároveň přivodil i změnu politického systému: sem patří zejména hnutí národů pod vládou Osmanské říše. Jejich další osobitostí, která souvisela se systémem osmanské vlády, byl výrazný podíl násilných metod boje za národní emancipaci a později i za cíle, které byly formulovány jako národní zájmy. Odtud někdy označení těchto hnutí za národně osvobozovací války.

IV. Národní hnutí zahajovala svoji agitační fázi v podmínkách nastupující občanské společnosti, tedy v podmínkách ústavního liberálního režimu. V takové situaci nastupovala všechna národní hnutí v západní Evropě, kromě norského. Národní program zde vstupoval do veřejného prostoru, v němž byly již zájmové rozpory vyjadřovány politickými programy, především ve znamení zápasu mezi liberalismem a klerikalismem, resp. mezi demokratismem a konzervatismem. To v některých případech působilo na rozpolcení národních hnutí a zmenšilo prostor pro účinnost národní agitace.

Jak dále uvidíme, ovlivňovala tato typologická diferenciaci také další charakteristiky národních hnutí, jako byla skladba jejich programu či sociální základna protagonistů národní agitace.

Kdo náležel k etnické pospolitosti a kdo byli národní aktivisté?

Vyšli jsme z prostého konstatování, že etnické pospolitosti neměly před obratem k národnímu hnutí plnou sociální skladbu, tedy že v řadách jejich příslušníků chyběly byrokratické elity, statkářská šlechta a podnikatelé. Toto určení je však třeba upřesnit, protože i při absenci dobových „elit“ se od sebe etnické pospolitosti lišily podle toho, jak silný byl mezi jejich příslušníky podíl nezemědělského sektoru, tedy městských obyvatel, venkovských řemesel a drobné inteligence.

Především je třeba vyčlenit jako specifický podtyp ony etnické pospolitosti, které stály v jistém ohledu na přechodu ke „státním národům“, tedy ona nepočtená národní hnutí, v nichž do sociální skladby

etnické pospolitosti (a následně k účastníkům národního hnutí) patřili také příslušníci vládnoucích tříd: šlechta u Maďarů, vysocí úředníci a obchodní a rejdářská buržoazie u Norů, úřednická a finanční fanariotská elita u Řeků, rodová šlechta a obchodníci u Srbů, malá část statkářů a akademických elit u Irů a Katalánců.

Protipólem této téměř plně sociální skladby byla skladba skupin, které dlouho zůstávaly ve stadiu etnických kategorií, jako byli Estonci, Litevci, Bělorusové, Makedonci a Ukrajinci. Skládaly se téměř výlučně z rolníků a venkovského obyvatelstva, k němuž náležela také drobná, nepříliš vzdělaná vesnická inteligence, jako byli učitelé, písaři a u Litevců a Rusínů navíc řadové duchovenstvo.

V řadách některých etnických pospolitostí se vedle vesnického obyvatelstva setkáváme s příslušníky vzdělaných elit, s řemeslníky a zaměstnanci ve službách, kteří tvořili menšiny v řadách městského obyvatelstva, i když ve městech mocensky i početně převažovali příslušníci státního národa, resp. vládnoucí imperiální elity. Tato městská složka měla nezanedbatelný podíl v etnických pospolitostech Lotyšů, Slovinců, Slováků, ale také Basků, Vlámů a Velšanů.

Jen v několika případech tvořili příslušníci etnické pospolitosti většinu také mezi středními vrstvami městského obyvatelstva, pokud ovšem města ležela uvnitř jejich etnického území. Mohli to být právě tak řemeslníci a živnostníci jako úředníci, zřizenci, duchovní – především tedy nižší kategorie městských profesí. Tak tomu bylo v Čechách (méně již na Moravě), ve vlastním Chorvatsku, Bulharsku, Finsku, Katalánsku.

Rozdílu v sociální skladbě etnických pospolitostí odpovídají také rozdíly ve skladbě a sociálním zakotvení těch, kdo se rozhodli aktivně usilovat o šíření nové identity – s formujícím se moderním národem. Rozhodující podíl mezi průkopníky národního hnutí měli pochopitelně lidé s vyšším než běžným vzděláním, ale záleželo na konkrétní situaci té které země, resp. multietnického impéria, které složky inteligence stály v popředí. Zde platí obecné pravidlo, jež jsem formuloval již před téměř padesáti lety: mezi vzdělanými aktivisty národního hnutí byly nejvýrazněji zastoupeny ony profese, do nichž mohli v době, kdy národní hnutí začínalo, pravidelně a opakovaně proniknout příslušníci etnické pospolitosti, aniž byli nuceni se asimilovat.

Důležité však také bylo, ze kterých sociálních vrstev se tito vlastnětější vzdělanci rekrutovali, s kterým sociálním prostředím byli spjati. Záleželo na okolnostech, mezi něž nepatřila jen sociální skladba té oné etnické pospolitosti, ale také politický systém a vzdělávací systém toho onoho impéria.

a. Mezi aktivisty národních hnutí, která se obracela k etnickým pospolitostem s téměř plnou sociální skladbou, stáli pochopitelně v po-

předí vysocí úředníci, příslušníci svobodných povolání, případně i bohatí příslušníci urozených tříd. Intelligence se rekrutovala převážně opět z vyšších podnikatelských vrstev a akademicky vzdělaných elit. Tak tomu bylo v norském, maďarském, katalánském, řeckém, méně však v srbském či irském případě.

b. Rozhodující a nejpočetnější složkou estonských, litevských, běloruských, západoukrajinských (rusínských) aktivistů byli příslušníci chudé venkovské intelligence, většinou bez akademického vzdělání: učitelé, kostelníci, vrchnostenští zaměstnanci, kteří pocházeli převážně ze selských rodin.

232 | c. Mezi oběma póly pak leží ona národní hnutí, v jejichž popředí stáli vlastenci s akademickým vzděláním, kteří zastávali většinou nižší, méně výnosné profese ve státní, patrimoniální a církevní službě – řadoví katoličtí duchovní, nižší úředníci, v rostoucí míře vysokoškolští studenti, evangeličtí pastoři, méně početně pak příslušníci svobodných povolání. Největší část z nich pocházela v Čechách a na Slovensku z městského, resp. venkovského řemeslnického a živnostnického prostředí, dále pak z rodin nižších úředníků. Podíl selských dětí kolísal mezi 10 a 30 procenty. U Finů a Slováků byl jejich podíl mezi vlastenci nízký, zato však zde najdeme početně zastoupené syny evangelických pastorů.

Tato typologie pomůže objasnit mnohé rozdíly v metodách národního zápasu, ale také mnohé tzv. národní stereotypy, jak můžeme ilustrovat hned při aplikaci dalšího kritéria komparace.

S jakými požadavky národní hnutí vystupovala?

Národní programy nebyly tak rozmanité, jak by se mohlo při prvním přiblížení zdát. Za pestrou fasádou různorodých národních rétorik se skrývaly požadavky, které můžeme utřídit v podstatě do tří skupin:

- požadavky sociální (jako např. sociální emancipace, zrušení feudálních privilegií, spravedlivé zdanění, uvolnění obchodu, ale především budování plné sociální skladby národní pospolitosti),
- požadavky jazykové a kulturní (kodifikace jazyka, jeho zavedení do nižších i vyšších škol, tvorba kultury v národním jazyce, vstup jazyka do veřejného prostoru a jeho plné zrovnoprávnění atd.),
- požadavky politické (politická participace občanů a jejich podíl na rozhodování o osudu země, autonomie „národního“ území, samostatnost).

Konkrétní formulace těchto programových složek kolísala podle toho, jak se utvářely poměry v tom onom multietnickém impériu a v jaké situaci se etnická pospolitost nacházela. Obecně řečeno, odpovídala modifikace těchto požadavků tomu, jak naléhavě pociťovali národní předáci absenci toho onoho atributu plné národní existence. Podle toho se také určovalo, která složka požadavků měla ve fázi národní agitace prioritu, resp. v jakém pořadí předáci jednotlivých národních hnutí jednotlivé požadavky uplatňovali.

Ve většině národních hnutí stály na počátku národní agitace v popředí požadavky jazykové a kulturní, zatímco sociální požadavky byly uplatňovány méně důrazně a politické požadavky byly formulovány až na prahu či v průběhu masového hnutí. V některých národních hnutích však jazykové a kulturní programy zpočátku nedominovaly a byly do národního programu zařazeny až později, pokud vůbec. Tak tomu bylo v případě norském, řeckém, srbském a irském, kde od počátku dominovaly požadavky politické. Ty se dostaly rychle do popředí také v hnutí maďarském, i když to bylo zpočátku orientováno na jazyk a kulturu. Přihlédneme-li k předchozím typologickým charakteristikám, zjistíme zřetelnou paralelu: pokud některé národní hnutí preferovalo od počátku politický program, bylo to hnutí etnické pospolitosti, která měla plnou či téměř plnou sociální skladbu tak, jak to odpovídalo dosaženému stupni sociálně ekonomického vývoje daného regionu. Tam, kde naopak chyběly vládnoucí statkářské či podnikatelské elity, národní program se ve fázi B orientoval na jazyk a kulturu, resp. na sociální požadavky.

Jakou logiku má tato paralela? Je to na jedné straně logika moci: politický zápas je vždy zápasem o moc – a tedy záležitostí vládnoucích tříd, ať již z řad podnikatelů či úřednických elit. Na druhé straně je to logika bezmoci: tam kde chyběly vyšší společenské třídy a tradiční elity vzdělanců, postrádali předáci národního hnutí politickou zkušenost a obraceli se k vrstvám, které neměly politické vzdělání ani ambice. Abstraktním pojmům moderní politické emancipace se jejich příslušníci teprve musili učit.

Bylo by však nepřesné, kdybychom u těchto národních hnutí zjednodušeně předpokládali naprostou absenci politického myšlení. U mnoha z nich se shledáme v národní agitaci s prvky, které lze označit jako protopolitické: byla to především nostalgická paměť o někdejší „vlastním“ (obvykle středověkém) státě, o ztracené nezávislosti. Ať již to bylo vyjádřeno slovy či nikoli, tato nostalgie obsahovala představu „nemáme stát, ale kdysi jsme jej měli a bohužel ztratili“. Tím se dostáváme k další složce formování moderního národa: ke konstrukci národních dějin. Jejich úlohu jsme již analyzovali výše v kapitole 4.1.

Tato oblíbená otázka dává smysl pouze tehdy, bude-li položena ve trojí poloze:

- Jakou roli hrála religiozita a náboženské cety příslušníků etnické pospolitosti a jak byl náboženský argument zastoupen v národní agitaci?
- Jak se k národnímu hnutí stavělo duchovenstvo?
- Jaký postoj zaujímal ve vztahu k formování národa církve jako instituce?

234 | Religiozita tvořila ve většině Evropy po celé 19. století významnou a všeobecně rozšířenou složku veřejného i soukromého života. Ptáme-li se však po tom, jak byla zastoupena v národním hnutí, dostaneme velmi diferencovaný obraz. V některých hnutích nebylo náboženských argumentů pro národní požadavky téměř vůbec užíváno, ponecháme-li stranou běžné dobové poukazy na potřebu náboženství pro morální výchovu, resp. herderiánský pohled na národ jako dílo Stvořitele. Tak tomu bylo všude tam, kde se konfese většiny příslušníků národní pospolitosti nelišila od náboženství vládnoucích elit (případ Norů, Finů, Estonců a Čechů, ale také východních Ukrajinců, Bělorusů, Katalánců, Vlámů).

Na druhé straně byl odkaz na náboženství velmi důležitý a frekvencovaný tam, kde národnostní nerovnoprávnost byla doprovázena náboženským rozdílem, jak tomu bylo v Osmanské říši, u Litevců v Rusku, Rusínů v Haliči, Rumunů v Sedmihradsku, Poláků v ruském a německém záboru ale s jistou modifikací také v irském a velšském hnutí. Ve zvláštní situaci byla národní hnutí, jejichž předáci byli ve vztahu k náboženství rozděleni (liberálové a klerikálové u Slovinců, Vlámů, Katalánců), resp. kde byla sama etnická pospolitost konfesně rozdělena, jako u Slováků či Maďarů.

Ptáme-li se po podílu řadového duchovenstva, zjistíme, že tvořilo početnou skupinu ve většině národních hnutí, zejména v období před přijetím politického programu. Vyplývalo to ze samotné skutečnosti, že příslušníci etnické pospolitosti se mohli stát duchovními relativně snadno. V katolickém a ortodoxním světě proto, že církve byla schopna zajistit hmotné zabezpečení adeptů, v protestantském proto, že pastorské povolání se často přenášelo z otce na syna. Aktivní účast duchovenstva na národní agitaci však nelze ztotožňovat s významným podílem náboženského argumentu v národním programu.

Naproti tomu se církve jako instituce podílela na podpoře národního hnutí jen velmi zřídka, nejvýrazněji to bylo na Balkáně, v katolické

části ruského impéria, dále pak ve Walesu a teprve s jistým opožděním v Irsku. Většinou zůstávala katolická i protestantská hierarchie národnostně neutrální a – pokud vůbec – podporovala jen některé kulturní cíle národního hnutí. V některých případech se dokonce postavila proti národnímu hnutí – například na počátku litevského a vlámského hnutí. Kategorický odpor kladla ruská ortodoxní církev a ruský stát hnutí (východo)ukrajinskému a běloruskému.

Náboženství, náboženská ideologie a církevní hierarchie se aktivně podílely na národním hnutí tam, kde mezi etnickou pospolitostí a vládnoucími elitami multietnického státu zaznamenáváme konfesní rozdíly, někdy dokonce spojené s útlakem, které mohly být „přeloženy“ do jazyka národního hnutí a stát se tak jedním z národně relevantních rozporů.

8.2. Úspěšná národní hnutí: náhoda či nutnost?

Ze všech možných vzorků organizace právě etnické a národní uspořádání v sobě spojuje největší sílu a odolnost s nejvyšší přizpůsobivostí vůči světu soutěže. Dokud převládají soutěživé instituce, je vlastenectví s to mobilizovat více lidí ... než většina konkurenčních typů organizace.

— KARL W. DEUTSCH

Prostá typologie nestačí pro vysvětlení, proč k tak složitým změnám došlo. Budeme tedy hledat příčinné vztahy, jež nám mají pomoci při výkladu procesů, které proběhly a národně mobilizovaly obyvatelstvo ve všech evropských makroregionech a které proto nemůžeme označit za pouhou náhodu či shodu okolností. Přitom nebyly centrálně řízeny, ani vynucovány zvenčí a vyústily v rozdílných kulturních i ekonomických podmínkách v útvar vykazující všude shodné základní rysy: v moderní národ.

Otázka, proč dosáhly úspěchu ony národotvorné procesy, které začaly v podmínkách etnické pospolitosti a byly završeny vznikem malého národa, musí být položena diferencovaně, nejméně ve dvojí poloze:

Otázka první: Proč se vlastenci rozhodli usilovat o „obrození“ svého národa?

K tomu, aby se někdo ztotožnil s velkou pospolitostí, bylo třeba, aby o ní měl dostatečné informace, a to ne informace ledajaké. Musily to být informace pozitivně laděné, takové, které činily z pospolitosti „národ“ nejen zajímavý objekt pozorování a studia, ale také přitažlivou hodnotu, obohacení života jedinců i obecné humanity. Všeobecným předpokladem počátků formování moderního národa tedy bylo, že zájem o národ a jeho atributy se rodil více či méně zprostředkovaně v návaznosti na osvícenský patriotismus. V případě státních národů byla taková znalost národních reálií stejně jako patriotismus přirozenou motivací učeneckého zájmu i angažovanosti. Nikoli však v případě většiny etnických pospolitostí. Zde hrála vedle osvícenského zápalu pro poznání svoji roli také stávající etnická identita příslušníků dané pospolitosti, která se často odvolávala na minulost.

Učenecký zájem, studium dialektů, lidové kultury, historie, kodifikace jazyka – to vše samo o sobě vytvářelo předpoklad pro vizi nové národní pospolitosti, pro určení kulturních a historických souřadnic národa. Tento učenecký zájem však nestačí, chceme-li si vysvětlit, proč se tito vzdělanci, resp. jejich žáci a následovníci, rozhodli identifikovat s touto novou pospolitostí a usilovat o to, aby identitu s nově definovaným národem rovnoprávných občanů přijali příslušníci jejich etnické pospolitosti. Sami tuto pospolitost obvykle považovali za odedávna existující „probouzející se“ národ. Aktérů samých se nemůžeme zeptat – a ostatně ani nevíme, zda by nám byli schopni přesně odpovědět. Nezbyvá než se uchýlit k aplikaci nepřímé metody a pokusit se najít opakující se souvislosti, které budeme konfrontovat s teoretickými modely.

Obrat k hledání nového sociálního a kulturního zakotvení, k nové příslušnosti, k nové identitě je v teoretické rovině vysvětlován tím, že šlo o hledání východiska z krize identit. Takové krize byly důsledkem zásadních strukturálních změn či politických otřesů. Ptejme se tedy, zda v době, kdy začala národní agitace, došlo v daném makroregionu či v daném státě k zásadnějším změnám a otřesům. Odpověď není složitá ani obtížná. Nástup národního hnutí ve střední Evropě následoval bezprostředně po velkých reformách josefínských, mezi nimiž zrušení nevolnictví bylo jen jednou a možná nikoli nejdůležitější změnou. Připomeňme zásadní obrat v postavení církve a náboženského života a přípravu nového občanského zákoníku založeného na principu rovnosti lidí před zákonem.

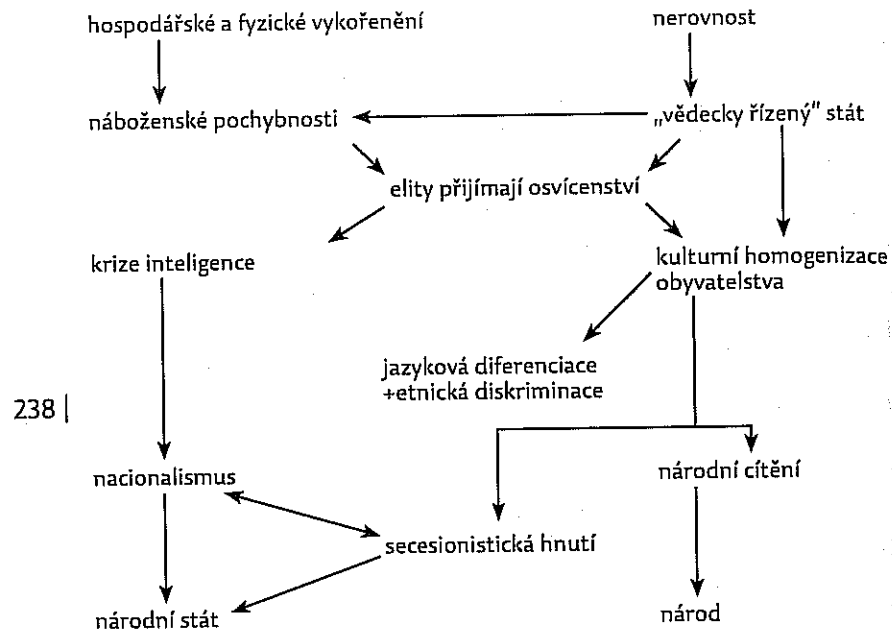
Jestliže byly dopady josefínských reforem omezeny na habsburskou monarchii, širší důsledky měla skutečnost, že vzápětí následovala Velká francouzská revoluce, války s revoluční Francií a napoleonské války. Všechna národní hnutí, která nastoupila počátkem 19. stole-

tí, včetně Irska, Norska i národně sjednocovacího zápasu italského a německého, byla tak či onak reakcí na důsledky těchto konfliktů a převratných událostí. V případě Osmanské říše je třeba navíc vzít v úvahu vnitropolitickou krizi, kterou vyvolaly na přelomu století modernizační reformy sultána Selima III. Některá národní hnutí nastoupila do své fáze B vzápětí po těchto událostech, jiná na ně reagovala se zpožděním dvou až tří desetiletí. Bylo to zejména tam, kde neexistovala dostatečně silná a jednoznačná starší etnická, „proto-národní“ literární tradice, jako u Finů, popřípadě tam, kde se teprve hledalo jasné určení nové národní pospolitosti, jako u Slováků, Slovinců či Chorvatů.

Složitější je hledání zdrojů krize identit v případě některých opožděných národních hnutí. Pro Pobaltí měly zajisté klíčový význam reformy Alexandra II., které navazovaly na předchozí osvobození rolníků. Ve Španělsku sehrála klíčovou roli vítězná revoluce roku 1873, která otevřela cestu k občanské společnosti, ale odmítla federalistické uspořádání země.

K tomu všemu je třeba přičíst význam rozkladu starých feudálních vazeb, které rozhodovaly o příslušnosti každého jedince od jeho narození, což šlo ruku v ruce s prosazováním tržního hospodářství, kapitalistického podnikání a s tím spojenou sociální mobilitou. Souhrnně řečeno, vzdělaný jedinec se v této situaci začal ptát, kam vlastně náleží poté, co poznal či začal tušit, že se staré závislosti, příslušnosti, ale také mravní normy začaly oslabovat a vytrácet. Souviselo to často také s oslabením religiozity a autority církve. Potřeba náležitosti k nějaké pospolitosti, spojené nejen komunikačně, ale především společnými historickými kořeny a hodnotami, potom motivovala snahu takovou pospolitost najít. Jediným modelem, který se v dané situaci a v evropském kontextu nabízel, byla identifikace s národem jako občanskou pospolitostí lidí sdílejících společný jazyk i společné kulturní i jiné hodnoty. Významnou okolností bylo, že koncept národa zde již existoval, i když jím byla míněna formace „státní národ“ – tedy pospolitost s odlišnou sociální strukturou i politickým uspořádáním. K tomu pak nutno přičíst v případě národních hnutí, která nastupovala později, jakýsi dominový efekt: vlastenci začínající v polovině 19. století svoji agitační činnost měli již před očima zkušenost národních hnutí, která začala o půl století dříve a dosáhla úspěchů, které jim imponovaly a inspirovaly je.

Domnívám se, že výsledky mé komparativní analýzy potvrzují, resp. jsou v souladu s prvou částí dnes již zapomenutého modelu, který navrhl Anthony Smith, vycházející ze starších hypotéz Ernesta Gellnera.

Slabina tohoto modelu spočívá v tom, že předpokládá aktivitu intelektuálů jako dostatečný a rozhodující činitel pro vznik „nacionalismu“, jenž pak jako by automaticky vedl ke vzniku národního státu. Lze empiricky doložit, že tomu tak nebylo. Aktivita, angažovanost, národní agitace jisté části elit nestačí pro odpověď na druhou, mnohem důležitější otázku:

Otázka druhá: Proč se vlastencům během fáze B podařilo ve většině národních hnutí mobilizovat masy a dosáhnout toho, že přijaly národní identitu?

Nejprve je třeba říci, že neplatí ani jedna z nejčastěji opakovaných zkratkovitých odpovědí na tuto otázku. Národy nebyly, jak se domnívali někteří radikální konstruktivisté, výsledkem systematického usilování vlivných intelektuálů a politiků. Nebyly však ani výsledkem jakéhosi zákonitého „probuzení“ národního ducha a vlastností, které „o sobě“ existovaly od pradávna. Na druhé straně však byly nemyšlitelné bez existence objektivních historických a kulturních předpokladů, které byly nezávislé na přáních a vizích aktivistů. Musíme tedy brát v úvahu jak objektivní faktory, tak i uvědomělé nasazení subjektů. Subjektivní snahy byly přitom limitovány objektivními danostmi, které si vlastenci nemohli vymyslet ani vytvořit. Z nich tři nejdůležitější vytvářely jakési základní pilíře, ale zároveň také mantinely národního hnutí.

Za prvé to byla minulost, která hrála svoji roli jak v podobě dochovaných narací o národní či pseudonárodní (tj. národně adaptovatelné)

historii, tak v podobě reliktních z minulosti, ať již institucionálních či hmatatelných.

Za druhé to byla etnická a kulturní osobitost, přičemž nebylo rozhodující, zda měla podobu existujícího již tištěného jazyka nebo šlo o soubor dialektů vzájemně příbuzných, zda si sami příslušníci etnika svoji vzájemnou jazykovou příbuznost uvědomovali či nikoliv.

Za třetí to byl široký komplex proměn, který souhrnně označuji jako vliv modernizace. Patří k nim sociální mobilita, již rozumíme také možnost sociálního vzestupu pro příslušníky etnické pospolitosti, patří k nim také rostoucí úroveň školního vzdělání, stejně jako rozšiřování jeho dostupnosti. Zcela zásadní význam měla narůstající intenzita sociální komunikace, která by byla schopna zprostředkovat národně relevantní informaci mezi co nejširší okruh obyvatelstva. S modernizací se začaly objevovat i požadavky na odstranění přežitků nerovnosti, na sociální i politickou emancipaci. Zároveň také narůstaly nové (nebo nově vnímané) zájmové rozpory, které se mohly stát národně relevantními.

K těmto třem základním objektivním danostem je třeba přičíst ještě dva další faktory. Prvý z nich označuji jako „vnější faktor“, tedy vnější okolnosti, které ovlivňovaly průběh národní aktivity. Mohl to být právě tak politický útlak, jako pomoc zvenčí či inspirace cizími vzory. Druhým faktorem, který nebyl všude zastoupen stejně silně, bylo dědictví učenecké fáze A: výsledky studia národních reálií, které vzešly z učeneckých snah prvých patriotů.

Bude nyní na místě ověřit si tento model úspěšnosti tím, že zvolíme opačný zorný úhel a budeme sledovat ona národní hnutí, která se prosazovala s velkými potížemi či bez úspěchu, a ptát se, zda jejich neúspěch můžeme spojit s absencí některého z objektivních faktorů. Prvým společným rysem většiny neúspěšných národních hnutí je ovšem banální údaj: je to malý počet příslušníků etnické pospolitosti ve srovnání s počtem příslušníků vládnoucího národa. V absolutních číslech nepřekročili Lužičtí Srbové, Kašubové, Bretonci, Ladinové, Rétorománi, Sámové, Frísové, etničtí Velšané a Baskové hranici jednoho milionu a spíše se jejich počet pohyboval v řádu několika statisíců. Jediným úspěšným národním hnutím nepočtené etnické skupiny jsou Islandané, zřejmě ovšem především díky specifickému společnému osudu izolace v ostrovní poloze.

Víme, že absence politických dějin nebyla rozhodující pro úspěch národního hnutí Finů, Slováků či Slovinců, ale mezi časově nejdříve nastupujícími národními hnutími najdeme jen ta, která mohla navázat na přerванou tradici státnosti (a byla tedy „historická“), a naopak většina později začínajících hnutí se řadí k „nehistorickým“ národům.

Ještě výraznější je role jazyka: raná národní hnutí již pracovala s předchozí tradicí tištěného jazyka (printed language), později si ve směr musela teprve pracně hledat jazykovou kodifikaci.

Všude tam, kde modernizace nechala na sebe čekat dlouhá desetiletí, a kde tedy byla velmi slabá sociální komunikace, začalo národní hnutí pozdě a mělo velké potíže – Bělorusové, Galicijci, východní Ukrajinci. Nízká úroveň komunikace nicméně hrála menší roli, resp. nepůsobila tak desintegračně tam, kde se na národním hnutí podílely vyšší vrstvy (Polsko, Norsko, Řecko).

240 | Tato konfrontace s objektivními podmínkami nezamýšlí zpochybnit skutečnost, že úspěch národního hnutí byl nemyslitelný bez obětavého a uvědomělého nasazení národních aktivistů v procesu agitace. Dokonce lze bez velkých potíží určit, že jednotlivým objektivním podmínkám odpovídaly jisté typy národních aktivit. Tyto aktivity byly často jakousi „odpovědí“ na výzvy, které se nabývaly v proměnách sociálních či politických poměrů a kulturních vztahů.

Pokusil jsem se proto na závěr shrnout interakci mezi objektivními danostmi a subjektivními aktivitami do jednoduchého modelu.

OBJEKTIVNÍ PODMÍNKY	S NIMI SPOJENÉ SUBJEKTIVNÍ AKTIVITY
badatelské poznatky učenecké fáze A	jejich aplikace pro potřeby národního hnutí
minulost a v pozůstatcích a mýtech	hledání, konstrukce národních dějin
etnické kořeny, jazyk a kultura	péče o jazyk, budování národní kultury
sociální a hospodářská modernizace	sociální emancipace, proti reglementaci podnikání
rostoucí sociální mobilita	snaha o plnou sociální skladbu národa
možnost sociálního vzestupu	zrod a pěstování národních akademických elit
modernizace politického systému	národní a občanský politický program
nové střety zájmů rostly z modernizace	národně relevantní zájmové rozpory
modernizace vzdělávací soustavy	zápas o národní školy
sílicí sociální komunikace	úspěšná národní agitace, slavnosti, veřejné mínění

Zabýval jsem se v této kapitole otázkou, jakými cestami, ze kterých kořenů a díky kterým okolnostem se utvářel koncept moderního národa. Nyní je na místě skeptická otázka: Nepatří termín národ, stejně jako třída, kapitalismus, revoluce k těm, které se v průběhu věků proměňovaly? Jestliže hovoříme o šíření národní identity, míníme tím automaticky také dnešní národní identitu. Není to však iluze? Do jaké míry byl „národ“ jako pospolitost, jejíž utváření studujeme, totožný s tím, co se národem označuje

dnes? Můžeme doložit, že národ je i dnes onou idealizovanou abstraktní společenskou, kulturní a morální pospolitostí, pro jejíž zdokonalování a zachování byli vlastenci 19. století ochotni přinášet oběti? Na to není jednoznačná odpověď. Srovnáme-li, jak silný vztah k národu jako hodnotě o sobě chová většina Poláků či západních Ukrajinců, stejně jako početné menšiny v dalších evropských zemích, asi budeme diferencovat a odpovíme: jak pro koho a jak kde.

Jisté však je, že vztah jedince k národu se během posledního půlstoletí ve většině evropských zemí jaksí rozvolnil, rozdrobil. Názor na národ jako hodnotu byl zproblematizován. Zajisté, mnozí kritikové „nacionalismu“ oprávněně argumentovali tím, jak byla láska k národu zneužita nacismem a fašismem. Nicméně skutečnost, že je dnes rozmělněna a vyprázdněna a přežívá leda v pokryteckém a vyprázdněném termínu „národní zájem“, nelze vysvětlit nacismem ani komunismem. Rozhodující skutečností je, že byl ideál kolektivismu a solidarity v evropské společnosti vystřídán ideologií individualistického liberalismu. Přispěl k tomu možná rovněž postmodernistický relativismus. Jako námitku proti tomuto názoru lze uvést naši každodenní zkušenost s „celonárodním“ jástem nad kdejakým sportovním úspěchem „našich“. Identifikace s národem možná neslábne, ale dostává odlišný obsah. Občané prožívají svoji příslušnost k národu jako pozitivní zkušenost tam, kde od svého vlastního národa mohou něco získat – ať již iluzi prestiže či reálnou ochranu před (zdánlivým či skutečným) nebezpečím. Nevyvozují z toho však závazek něco dát ani zodpovědnost vůči této národní pospolitosti. Proč by je tedy měla národní minulost zajímat jinak než jako mýtus, jako pokud možno zábavné vyprávění, které navíc po případě může být zdrojem nezávazné oslavy?

Zdá se, že dnes se užívá termínu národ (což je poměrně řídké) ve dvojí poloze: jednak národ jako obecně uznávané abstraktum, které v sobě nese představu o hodnotě, jíž je třeba sloužit, jednak národ jako každodenní označení pro konkrétní soubor lidí, kteří jsou nám lhostejní a zajímají nás jen tehdy, dotýkají-li se nějak našeho života, našich zájmů. Dnešní mladá generace ve své většině chápe národ v oné druhé poloze, ale nesdílí a ani nehodlá pochopit obětavost a entuziasmus, s nimiž v oné první, abstraktní poloze pracovali pro národ jako pro hodnotu o sobě jejich dědové a pradědové.

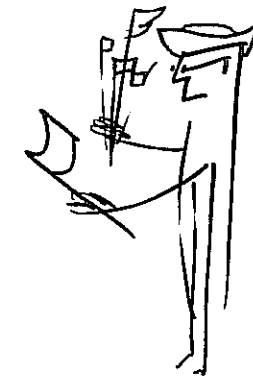
Jak můžeme za těchto podmínek očekávat, že někoho budou zajímat procesy a souvislosti, které vedly ke zrodu abstraktní pospolitosti, jejíž hodnoty, kultura a často i ona sama jsou jejím vlastním příslušníkům neznámé či lhostejné? Takto formulovaná skepse je plně opodstatněná v současných českých podmínkách, ale pokusíme-li se o evropské srovnání, shledáme, že ji nelze generalizovat. Stačí si připomenout doznívající výbušnou situaci na území někdejší Jugoslávie a narůstající ztotožnění s národem v Maďarsku a Polsku. Je tedy třeba jisté korektury: národní identita se stává mobilizu-

jící silou všude tam, kde se podařilo vyvolat dojem všeobecného ohrožení národní pospolitosti, „národních zájmů“, všude tam, kde po zhroutilí reálného socialismu vzniklo „vakuum nahoře“, které zaplnili především ti, kdo dovedli vhodně využít národní kartu. Během posledních dvou či spíše již tří desetiletí prožívá několik evropských národů jakousi (nepříliš zdařilou) reprízu z období svého utváření na prahu moderní doby.

242 | Tím se obloukem vracíme k výchozí skeptické úvaze. Národ dnes zajisté není tím, čím byl v době svého zrodu, ale vzpomínka na to, že kdysi byl ve své abstraktní poloze uznáván za hodnotu, přetrvává jako ambivalentní kulturní dědictví. Může se stát právě tak nástrojem politické manipulace a nacionalistické demagogie, jako zdrojem povzbuzení pro národně motivovanou snahu o povznesení občanské společnosti.

S množstvím prací, které jsou věnovány českému národnímu hnutí, kontrastuje velmi omezený soubor publikací, které lze v češtině najít ke studiu procesu formování národů v Evropě, i když šlo o proces, jehož součástí bylo i české národní hnutí. Toto zjištění odpovídá tomu, co v následující kapitole bude řečeno o české sebestřednosti. Bylo přeloženo několik základních děl zahraničních autorů, jako např. Ernesta Gellnera (*Národy a nacionalismus*, Praha 1993), Benedicta Andersona (pod zkreslujícím názvem *Představy společenství*, Praha 2008), Hageny Schulze (*Stát a národ v evropských dějinách*, Praha 2003). Zde publikované kapitoly rozvíjejí, shrnují a mnohde i modifikují obsah mých starších publikací, zejména *V národním zájmu* (Praha 1999) a *Národy nejsou dílem náhody* (Praha 2009). Stručným a přehledným shrnutím problematiky je drobná kniha Miloše Řezníka *Formování moderního národa* (Praha 2003).

8.3. Bylo české národní obrození evropskou zvláštností?

Národ a národnost jsou formou a cestou kultury a lidství, prostředkem, kterým se zúčastníme v světovém dramatu... Národ, který není cestou ke kultuře a prostředkem posvěcení svým dětem, ztrácí smysl svého bytí.

— F. X. ŠALDA

| 243

Úvahy na téma „jací jsme?“ a „kde je naše místo?“ patří u nás, podobně jako diskuse o „smyslu českých dějin“, k oblíbeným diskusním tématům již nejméně od konce 19. století. Čím více v těchto diskusích zaznívají vášně a zaujetí, tím méně místa v nich obvykle mají znalosti a racionální úvaha. Nemluvě již o schopnosti či ochotě komparativně uvažovat. Společným jmenovatelem takových diskusí je podvědomá představa o české jedinečnosti – ať už v negativním či v pozitivním smyslu. Právě již sama utkvělá představa o vlastní jedinečnosti není nic specificky českého, ale patří k běžným autostereotypům evropských národů. Najdeme ji právě tak mezi příslušníky státních národů se staletou kulturní tradicí, jako v myslích těch, jejichž národní a kulturní svébytnost byla uznána teprve před několika desetiletími. Bylo by pošetilé s touto představou polemizovat, poněvadž každé národní dějiny i všechny národy se vskutku mohou pochlubit čímsi jedinečným. To však je vždy pouze půlka pravdy. Neméně důležitá je druhá stránka věci: v dějinách i současnosti každého národa bez námahy najdeme mnoho, v čem se shodují s řadou ostatních. Co jiného může být nástrojem rozlišení obecného a jedinečného než komparativní analýza? Na tomto místě půjde ovšem – podobně jako tomu bylo v úvahách o povaze střední Evropy – o „asymetrickou“ komparaci, která se soustředí na rozbor jediného objektu, jímž bude proces formování českého národa. Půjde o určení obecných a specifických rysů tohoto procesu – a to cestou jeho srovnání s dalšími objekty, které náležejí do stejné kategorie procesů formování moderního národa.

Na prahu existence moderního českého národa stojí krátký úsek českých národních dějin, který se tradičně nazývá „národní obrození“. Tento termín nelze ovšem chápat doslova: je metaforou, již obvykle označujeme rozhodující fázi českého národního hnutí. Právě v tomto určení je obsažena základní obecná výpověď, obecné určení české ná-

rodní existence. Bylo zde již doloženo, že utváření moderního českého národa proběhlo, stejně jako většiny jiných v Evropě, v podobě národního hnutí, tj. cílevědomého úsilí dosáhnout všech základních atributů plně zformovaného národa. V tom byl zásadní rozdíl od státních národů, kde modernizační vnitřní transformace společnosti a kultury probíhala na půdě státu, který existoval kontinuálně od středověku.

Určení osobitosti tohoto procesu vychází z termínu „malý národ“, což je charakteristika nikoli kvantitativní, nýbrž situační. Označuje evropské národy, které vznikaly v procesu národního hnutí a byly výsledkem jeho úspěchu. S kategorií „malý národ“ sdílelo české národní hnutí, resp. jeho příslušníci řadu stereotypů, které namnoze přežívají i do období plně zformovaných současných národních států:

- na rozdíl od státních národů národní existence malého národa nebyla samozřejmostí, proto bylo třeba o ni zápasit a zároveň doložit její opodstatněnost, tato nesamozřejmost národní existence tedy nebyla a není výlučně českou osobitostí,
- národní hnutí usilovalo o změnu dobového kulturního, administrativního, resp. i politického uspořádání, narušovalo a odmítalo stávající situaci, která se opírala o starou legitimitu: tato odmítná legitimita nebyla přitom definována jen sociálně-politicky, jako v případě transformace státních národů, ale nacionálně, a to ovlivnilo specifický vztah neúcty ke stávající legitimitě,
- zatímco vnitřní občanská transformace v podmínkách státního národa probíhala v rovině státní moci a její úspěch nezávisel na obecném přijetí národní identity, národní hnutí nastupovalo zdola a jeho úspěch jednoznačně závisel na tom, že masy přijmou novou národní identitu: odtud vyplýval také mýtus lidu jako základu národa,
- nesamozřejmost národní existence často vyústila v pocit ohrožení vlastního národa ze strany jednoho či několika silnějších, resp. vyspělejších národů, tento pocit mohli někteří politikové záměrně pěstovat a odtud pak bylo snadné zdůvodnit a rozšiřovat mýtus o mírumilovné povaze národa, a také o tom, že jeho cíle jsou spravedlivé,
- zájmové konflikty a tenze, které na území státního národa měly povahu rozporů vnitropolitických, třídních či sociálních, mohly dostat v podmínkách zápasu o existenci malého národa podobu národně relevantních zájmových konfliktů a být využívány jako nástroj národní agitace,
- nárok na národní existenci byl legitimizován nejen společnou minulostí, ale ve většině případů především svébytným jazykem a kulturou, které dotud nebyly dostatečně rozvinuty, a díky tomu

- měl národní jazyk a kultura v očích příslušníků malého národa mimořádnou hodnotu i poté, co nebyl ohrožen asimilací,
- venkovský lid byl (většinou, nikoli všude) považován za hlavního uchovatele národního jazyka a tedy i národní existence a odtud vyplýval kult lidu a venkova, stejně jako program vzdělávání lidových vrstev,
- v podmínkách útisku a zaostalosti a neplné sociální skladby chybělo na prahu národního hnutí příslušníkům většiny etnických skupin politické vzdělání a politická kultura, a předáci národního hnutí pracně doháněli tento deficit,
- malá početnost a mocenská slabost malého národa byla sentimentálně idealizována, takže provinciální omezenost se prezentovala jako ctnost, k čemuž přispívala také absence politické kultury.

245

Bylo by ovšem příliš jednoduché, kdybychom tento soubor stereotypů považovali za něco víc než za rámcovou konstrukci, v jejímž kontextu teprve budeme hledat konkrétní znak české osobitosti. Typologická analýza národních hnutí v předchozí kapitole ukázala, že není možné dívat se na ně jako na uniformní celek.

Zvláštní místo mezi malými národy zaujímají ty, které se začaly formovat v podmínkách (téměř) plné sociální skladby, tj. s „vlastními“ elitami a vládnoucími třídami (Norové, Řekové, Maďaři). Národotvorné procesy se v těchto několika případech lišily od národů státních, protože měly povahu národních hnutí. Proto nezbyvá než je řadit do kategorie „malých národů“, ale budou v této kategorii tvořit vždy mezní případ, poněvadž díky plné sociální skladbě vykazují jisté dílčí prvky, které jsou charakteristické pro národy státní. Jinak řečeno, některé charakteristiky, které zde uvádím jako typické pro malé národy, pro ně nebudou platit.

Budeme se tedy nejprve ptát, které charakteristiky sdílelo české národní hnutí s některými dalšími, a teprve pak bude možno určit, které byly vskutku pouze specificky české. Vymežíme si tak soubor poznatků, jež teprve ve své kombinaci mohou odpovědět na základní otázku: Kde je místo českého národního hnutí v evropském kontextu?

Východiskem může být několik běžně uváděných charakteristik, které se označují za jedinečně české, či alespoň za českou zvláštnost, někdy dokonce za přínos k evropským dějinám. Z nich některé jsou založeny na doložitelných poznacích, jiné jsou pouhé tradované stereotypy. Každá z těchto charakteristik může sloužit jako jakési dílčí kritérium komparace: budeme sledovat, zda se s ní vskutku setkáme jen v českém případě, či zda má jisté paralely i v jiných evropských národních hnutích.

S hrdostí se v českých dějinách konstatuje, že české národní hnutí začalo dřív než ostatní evropská hnutí. Zde stojíme před nezpochybnitelnou skutečností: naše národní hnutí patřilo chronologicky k těm, která svoji fázi B začala velmi záhy – na prahu 19. století. Nebylo však jedině: zhruba ve stejné době začalo také hnutí maďarské, řecké, norské a irské. Všechna tato hnutí (s výjimkou irského) poměrně rychle získala ohlas mezi širokými vrstvami a dospěla bez problémů do své fáze masového hnutí.

246 | Již v 19. století patřila ze zdrojům národního sebevědomí teze, že Češi měli staré státní dějiny počínaje středověkým knížectvím a královstvím. V českém programu hrál významnou roli historický argument. Někdejší existenci samostatného českého státu a její pozdější transformaci bylo možno názorně doložit fungujícími institucemi (sněm, metropole, hranice atd.) a případně i stavbami. Odkaz na slavnou politickou minulost patřil ovšem k důležitým argumentům většiny evropských národních hnutí. Méně běžné bylo, že v období masové fáze hnutí se stal součástí politického programu boj za „historické právo“, tj. za obnovení historických práv českého státu, ale ani to není jedinečné. Obdobný argument najdeme – jakkoli různě modifikován – všude tam, kde někdejší státní svébytnost byla politicky aktualizovatelná, tedy také v hnutí maďarském, chorvatském, katalánském, vlámském, irském i řeckém.

Nejednou se ozývá kritická poznámka, že české národní hnutí přeceňovalo jazykový program na úkor požadavků občanských. Již typologická analýza ukázala, že důraz na jazykové a kulturní požadavky byl běžný ve většině evropských národních hnutí, stejně jako představa, že národ je určován kulturními a jazykovými vazbami. Víme také, že tato orientace chyběla v případě norském, irském a řeckém, což byly, jak již víme, národní pospolitosti, které měly plnou sociální skladbu.

Opakem této kritiky je názor, že v českém obrození a politickém myšlení vůbec byla silně zakotvena idea demokratismu a rovnosti. Tento názor má své racionální jádro, ale nelze jej absolutizovat. Česká národní agitace nastupovala v podmínkách přežívajícího absolutistického režimu a dosáhla masového ohlasu zhruba synchronně s politickou emancipací a nastolením občanských práv. Český politický program se formuloval v průběhu revolučního roku 1848 a díky tomu se (etnicky) národní požadavky organicky propojovaly s požadavky občanských práv a demokratizace. Obdobně tomu bylo zajisté v případě maďarském a chorvatském. Podobný význam měla pro národní hnutí, která probíhala na území carského Ruska, revoluce 1905 – což ostatně ilustruje jejich časové „opozdění“ ve srovnání se střední Evropou.

S hrdostí se traduje, že české obrození se opíralo o jedinečnou tradici česky psané literatury od pozdního středověku. I když tradice tištěné literatury v českém jazyce byla narušena, oslabena v pobělohorském období, český jazyk zůstal (byť omezen jen na nenáročné žánry) tištěným jazykem a národní hnutí mělo výhodu v tom, že mohlo navázat a navázalo zejména na předbělohorskou tradici tištěného jazyka. V tomto ohledu najdeme v Evropě vskutku málo analogií, a ty, které najdeme, měly literární tradici podstatně slabší. Chorvatská literatura ze 16. století byla psána v jiném dialektu, než který se stal základem moderního spisovného jazyka, náběhy k literární slovinštině ze 16. století byly téměř přervány, stará katalánská literární tradice byla v 18. století zablokována administrativními zásahy španělského absolutismu, maďarská i řecká literární tradice byla omezena téměř jen na náboženskou literaturu, obdobně také tradice kymrik ve Walesu. Na druhé straně ovšem vlámské hnutí mohlo navazovat na literární tradici nizozemštiny, norské národní hnutí na literární tvorbu v dánštině. Specifická byla situace slovenských evangelíků, kteří zachovávali kontinuitu českého literárního jazyka bible kralické.

Právě tak odpovídá skutečnosti názor, že české národní hnutí mělo výhodu v tom, že se opíralo o intenzivní vědecký výzkum doby osvícenské. Aktivita českých učenců druhé poloviny 18. století byla velmi živá a přinesla významné úspěchy v poznání jazyka, literatury i historie. Poskytla tím účinné argumenty národní agitaci. Nebylo to však nic tak zcela jedinečného. Obdobně silné a úspěšné bylo také osvícenské bádání na prahu národního hnutí maďarského, finského, norského a katalánského. V řeckém případě přinesla velmi bohaté poznatky o národní minulosti a kultuře především západo- a středoevropská klasická filologie.

Uchovala se také kontinuita historické tvorby, reprezentovaná nejen, ale především Hájkovou kronikou, která ovlivnila silné historické vědomí části vzdělanců. Zde bylo paralel velmi málo. Historická tradice byla silná v Uhrách (jazykově byla ovšem zprvu latinská), najdeme ji také v případě vlámském a ve slabší podobě také chorvatském a skotském.

České národní hnutí se od počátku potýkalo s problémem dvoj-
jazyčnosti. Historická hranice území, které předáci národního hnutí vnímali jako „naši zem“, nebyla totožná s hranicí etnickou. Skutečnost, že uvnitř historických hranic zemí Koruny české žila početná německá, německy mluvící menšina, není nijak jedinečně česká: obdobná byla situace v případě chorvatském se silnou menšinou srbskou, a v Dalmácii též italskou, v případě finském s menšinou švédskou, v Katalánsku s menšinou kastilskou. V Uhrách dokonce vytvořili et-

niční Maďari většinu obyvatelstva historického celku, stejně jako Baskové v historických baskických provinciích. Mohli bychom možná formulovat pravidlo, že národní hnutí, pokud se vymezovala historickou hranicí, se musila vždy potýkat s problémem „menšin“.

Území, na němž probíhalo a k němuž se vztahovalo české národní hnutí, nebylo heterogenní jen etnicky. Bylo to také území administrativně heterogenní, skládalo se ze tří autonomních historických celků. Opět tomu tak nebylo jen v českém případě. Chorvati žili nejen na území tří historických celků svého „trojjediného“ království (Chorvatsko, Slavonie, Dalmácie), ale také v Bosně-Hercegovině, Lotyšů na území tří celků (Livonsko, Kuronsko, Latgalie), Estonci dvou (Estland, Livonsko), Ukrajinci tří (Rusko, Halič, Uhry), stejně jako Katalánci (Katalánsko, Valencie, Baleáry). Nejvyšší podíl administrativní fragmentace najdeme u Slovinců, jejichž národní hnutí se obracelo k etniku žijícímu dokonce na území sedmi zemí, resp. států (Kraňsko, Štýrsko, Korutany, Gorice, Istriie, Benátsko, Uhry).

Za důležitý předpoklad úspěchu národní agitace se opodstatněně považuje relativně vysoká gramotnost českého etnika. To však znamená, že by šlo o něco jedinečného. Známe několik evropských paralel. Obdobně vysoký stupeň alfabetizace usnadňoval národní agitaci také ve finském, slovinském, vlámském a norském národním hnutí. Relativně vyspělé základní školství mělo všude tam význam nejen pro alfabetizaci, ale i pro vyšší stupeň obecného vzdělání. Nešlo však jen o alfabetizaci, ale o vzdělávání lidu, které se stalo trvalým postulátem a hodnotou o sobě.

Značný význam pro vzdělanost českých elit měla skutečnost, že Praha byla univerzitním městem. Existence univerzity měla zajisté velký význam pro národní hnutí, i když dlouho zůstávala univerzitou užívající vládnoucí státní jazyk. Paralelu k pražské univerzitě máme v Budapešti, v Helsinkách (původně v Turku), v Barceloně, Lvově a Dorpatu. V Oslo byla univerzita založena teprve v době nástupu národní agitace. Jakkoli velký byl význam univerzity jako centra vzdělanosti, její význam pro sociální skladbu národního hnutí bychom neměli přeceňovat. Víme totiž, že studenti tvořili dříve nebo později důležitou složku národního hnutí i tam, kde na jejich území univerzita nepůsobila. Teprve v období masového národního hnutí se univerzita stala vskutku národní baštou vzdělanosti.

Nezpochybnitelná skutečnost, že česká vlastenecká inteligence byla svým původem a životními zkušenostmi těsně spjata s prostým lidem, dala nejednou podnět k diskusi na téma: „jsme plebejský národ?“. Srovnání s jinými zeměmi ukazuje, že v tomto ohledu nešlo o nic mimořádného. Příslušníci české etnické pospolitosti měli – stejně jako

příslušníci jiných etnik v monarchii – ještě před nástupem konstitucionalismu poměrně volný přístup k vyššímu vzdělání, včetně univerzitního. Stejně to bylo v celém Předlitavsku a ve Finsku i Norsku. Vlastenecká inteligence v Pobaltí, obdobně jako ve Slovinsku, byla ještě výrazněji spojena s nižšími vrstvami než inteligence česká či slovenská. Tento „plebejský“ původ z lidového prostředí nepovažovali předáci většiny národních hnutí za něco zahanbujícího, ale byli na něj naopak hrdí. V západoevropských národních hnutích sice vertikální sociální mobilita nenarážela již dříve na žádné administrativní zábrany, ale přístup k vyššímu vzdělání tam byl podstatně více než v habsburské monarchii omezen stavovskými a především majetkovými bariérami.

Velmi často se od 19. století dodnes opakuje názor, že české obrození dosáhlo úspěchu díky tomu, že vycházelo z vesnických chaloupek. Tato odedávna tradovaná představa neodpovídá empirickým zjištěním o sociální skladbě českých vlastenců. Sociální základnu, z níž vycházeli a k níž se obraceli vzdělání protagonisté českého obrození, tvořily především nižší střední vrstvy měst v českém vnitrozemí – řemeslníci, drobní živnostníci, z menší části bohatší složky venkovského obyvatelstva (sedláci, mlynáři), drobná inteligence a v menší, nicméně nezanedbatelné míře také sedláci. Obdobná byla také sociální skladba opor národního hnutí slovenského, bulharského a finského. Nižší než u Čechů byl podíl městského obyvatelstva u Slovinců, Chorvatů a Vlámů.

Sociální zakotvení českých vlastenců zřejmě inspirovalo názor, že české národní hnutí vyjadřovalo odpor prostých lidí proti vládnoucím třídám. To je ovšem poněkud zkreslená interpretace skutečnosti, důležitým předpokladem každého úspěšného šíření národní identity byla možnost „přeložit“ některé zájmové rozpory do jazyka národních zájmů a učinit tak tyto rozpory národně relevantními. Tak tomu mohlo být například v rozporu mezi poddanými a vrchnostmi, mezi městem a venkovem, mezi centrem a provincií. V českém případě se jako národně relevantní rozpor projevil zejména rozpor mezi tradiční (českojazyčnou) řemeslnou malovýrobou a nastupující průmyslovou velkovýrobou a velkoobchodem, dále rozpor mezi německojazyčnými elitami, které se doplňovaly z vlastních řad, a stále početnější českou akademickou inteligencí, která měla potíže najít práci odpovídající její kvalifikaci, jakož i rozpor mezi českými sedláky a cizím šlechtickým velkostatkem. Později k tomu přistoupil i rozpor mezi českojazyčným dělnictvem a „cizími“ podnikateli. Obdobné národně relevantní rozpory najdeme ve všech národních hnutích, i když jejich konkrétní sociální obsah mohl být poněkud odlišný.

Představa, že Češi byli ohroženi německou kulturní a politickou převahou, byla běžnou součástí českých stereotypů. Ani to nebylo čes-

kou zvláštností. Již ze samé definice vyplývalo, že každé národní hnutí zápasilo pro dosažení svých požadavků s nějakým „nepřítelem“. České národní hnutí patří k těm, která měla takového nepřítele jen jednoho – Němce. Podobně tomu bylo v situaci Vlámů vůči frankofonním Belgičanům, Katalánců vůči Kastilcům, Irů vůči Angličanům, Slováků vůči Maďarům či haličských Ukrajinců-Rusínů vůči Polákům. Častější ovšem bylo, že národní hnutí se musilo vypořádávat se vztahem ke dvěma či více „nepřátelům“.

Důležitou okolností bylo, jak příslušníci malého národa vnímali sami sebe ve vztahu k vládnoucím elitám. V českém případě panoval konsensus, že národní nepřítel je reprezentován kulturně i ekonomicky silnějšími německo-rakouskými elitami. Naproti tomu v carské či Osmanské říši se obraceli předáci národních hnutí proti vládnoucím elitám, vůči nimž se považovali (ať již právem či neprávem) za kulturně vyspělejší. Díky tomu český zápas o národní svébytnost zároveň zahrnoval přejímání a integraci, resp. adaptaci vyspělejších „nepřátelských“ vzorů. To nebylo nic ojedinělého, známe to i ve vztahu finsko-švédském, stejně jako v lotyšském a estonském národním hnutí ve vztahu ke kultuře německé.

Důležitou okolností, která komplikovala budování české národní spopolitosti, byl plynulý přechod, resp. prolínání mezi českou a československou identitou. Začínalo to již v raném národním obrození, pokračovalo ambivalentním vztahem českých vlastenců ke Štúrově jazykové odluce a vyústilo pak v konstrukci československého národa, což původně nebyla konstrukce politicky účelová, poněvadž vyrůstala organicky ze silné vývojové tendence 19. století. Ukázalo se však, že tato konstrukce nebyla v souladu s historicky podmíněnými kulturními tradicemi a sociálními vazbami. Slováci byli, resp. stali se svébytným národem. Kolísání s obdobným výsledkem známe ze vztahu bulharsko-makedonského, s opačným výsledkem z rusínsko-ukrajinského vztahu. Nejznámějším příkladem zhroutivší se konstrukce národní identity byla pak zajisté konstrukce jugoslavistická, která měla své kořeny rovněž v 19. století.

V každé z uvedených charakteristik jsme k české situaci našli mezi evropskými národy alespoň jednu paralelu, obvykle však několik obdobných případů. Hledáme-li **autentickou osobitost** českého národa, bude třeba kombinovat výše uvedené dílčí charakteristiky a pokusit se najít a vymezit takové jejich propojení, které vskutku nemělo v Evropě obdobu. Nalezl jsem pět takových kombinací.

1. Skutečnost, že české národní hnutí začalo již na počátku 19. století, není, jak bylo řečeno, ojedinělé, ale ve srovnání s ostatními ranými národními hnutími to bylo pouze české národní hnutí, v jehož

čele – na rozdíl od hnutí maďarského, řeckého a norského – **nestáli příslušníci vládnoucích tříd** či tradičních elit. Všechna ostatní „plebejská“ národní hnutí začínala (a dosahovala fáze C) o několik desetiletí později než hnutí české. V nich ovšem byl „plebejský“ základ reprezentován především, i když nikoli výlučně sedláky.

2. Mezi národními hnutími, která se mohla opodstatněně dovolávat přerušené či oslabené středověké státnosti, jedině čeští vlastenci mohli těžit z **tradice tištěného literárního jazyka** (jakkoli byla oslabena) a navazovat na ni, přičemž zvláště důležitá byla kontinuita dějepisectví. Tuto okolnost je navíc třeba vidět v kombinaci s vysokým stupněm alfabetizace českého etnika. Možná, že poměrně silná literární tradice od 16. století zčásti kompenzovala absenci vládnoucích tříd.

3. **České historické vědomí bylo vnitřně rozpolcené**, nejednoznačné hned ve dvojím ohledu. Za prvé, nemohlo být založeno výlučně na „historickém právu“, poněvadž české království patřilo do svazku Sváté říše římské, tedy útvaru, za jehož dědice se – opět podle „historického práva“ – považovali Němci. Za druhé, husitské století, kdy se Češi vědomě a úspěšně snažili vymanit z tohoto svazku s říší, bylo z českého historického vědomí vytěsněno během pobělohorského období. V průběhu masové fáze národního hnutí a zvláště pak po dosažení státnosti sice bylo husitství „rehabilitováno“ jako součást slavné české minulosti, ale tuto rehabilitaci odmítla dominující katolická církev a v důsledku toho ji nepřijala ani velká část českého publika.

4. Možnost získat vyšší vzdělání a dokonce studovat na místní univerzitě nebyla ničím výjimečně českým, ale jen v českém případě najdeme mezi příslušníky nově se utvářející české akademické inteligence tak vysoké procento vzdělavců z řemeslnických a městských vrstev. **Spojení akademických elit s lidem**, přesněji řečeno s (malo) městským a řemeslnicko-živnostenským prostředím, je tedy další autenticky českou specifikou.

5. Mezi hnutími, která mohla těžit z vysoce produktivního pracovního úsilí osvícenských učenců fáze A, to bylo pouze české národní hnutí, kde tato učenecká inteligence pocházela převážně z nižších středních vrstev. Souviselo to zajisté s tím, že vědecká činnost byla v Čechách ve druhé polovině 18. století převážně záležitostí katolického duchovenstva (resp. řeholníků), do jehož řad mohli mladí nadaní studenti z lidových vrstev nejnáze pronikat.

Můžeme tedy shrnout konstatováním, že ve srovnání s většinou evropských národních hnutí mělo české národní obrození **velmi dobré podmínky pro svůj úspěch**. Tyto příznivé podmínky vskutku poněkud připomínají situaci oněch výše zmíněných „mezních“ případů

národního hnutí maďarského, řeckého či norského. Na rozdíl od nich však za svůj úspěch čeští vlastenci nevděčili ani šlechtě jako v Uhrách, ani vysokým úředníkům a podnikatelům jako v Norsku, ani zásahu velmocí jako v Řecku, ale podpoře nižších středních vrstev, nejprve především řemeslníků, postupně stále více i sedláků. Není divu, že úspěšný příběh českého „obrození“ se stal v očích mnoha evropských národních hnutí jakýmsi modelem. Díky ranému nástupu a rychlému úspěchu národní agitace a také díky pozdějšímu politickému zápasu se české národní hnutí stalo pro řadu později nastupujících hnutí zdrojem inspirace a někdy vzorem, v ojedinělých případech dokonce oporou.

252 | Tato okolnost zajisté značně přispěla v období masového hnutí k výraznému, až nepřiměřenému národnímu sebevědomí českých předáků, ať již působili ve sféře kulturní či politické. Řadili mylně svůj národ do stejné kategorie „historických“ národů, jako byli Maďari, Poláci či Němci, a očekávali od okolního světa, že tak budou vnímáni. Je pochopitelné, že se toto očekávání naplnilo jen ve velmi omezené podobě (a také opožděně), poněvadž bylo založeno na konstrukci historického státního národa, která jen zčásti odpovídala realitě.

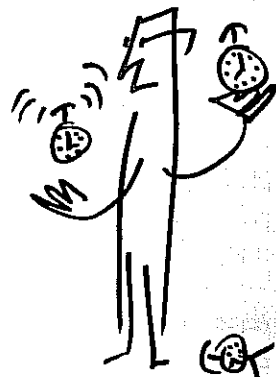
Kde tedy bylo místo českého národa v evropském kontextu? Češi nepatřili ke státním národům, i když později jejich představitelé dávali najevo obdobný pocit nadřazenosti, hrdost na slavnou minulost i možnost odvolat se na slavnou historii či alespoň na stabilní historické hranice. Nepatřili a ani nechtěli být řazeni ani k „nehistorickým“ národům, které se nově etablovaly bez historické státnosti cestou emancipace převážně rolnického etnika. České národní elity si dokázaly vyvzdorovat a vybojovat podíl na politické moci a politickém rozhodování, ale trvalo ještě dlouhou dobu, než si osvojily tradiční politickou kulturu a mezinárodní rozhled charakteristický pro předáky národů státních. Češi se právem mohli dovolávat staleté tradice literárního jazyka, která byla mezi malými národy ojedinělá. Čeští vzdělanci a politikové vzhlíželi ke kultuře a vzdělanosti vyspělých státních národů Západu, ale elity těchto národů je povětšinou ignorovaly, obdobně jako oni sami jen velmi sporadicky věnovali pozornost národním hnutím „opožděných“ národů – Litevců, Estonců, Finů a dalších. Přitom považovali jaksi za samozřejmé, že předáci těchto hnutí naopak vzhlíželi s obdivem k českým úspěchům.

Česká kultura se postupně otevírala Evropě, ale nedokázala se v této Evropě prosadit. Česká společnost byla demokratická a spolu s tím i plebejsky rovnostářská, byla vzdělaná a zároveň i provinciální, kultivovala mýtus svého selského původu a zároveň demonstrovala své zpanštění. Souvisí to zajisté s tím, že již v průběhu úspěšné národní agitace čeští vlastenci řadili

k národům „historickým“, tedy k národům, které měly vlastní tradici státnosti stejně jako Maďari nebo Poláci. Tato státnost byla v minulosti násilím potlačena: odtud český autostereotyp „pokleslého národa“, odtud program historického práva a s ním spojená představa, že české země patří (výlučně) Čechům, což vytvořilo předpoklady pro postoj k sudetským Němcům po roce 1945. Pozitivním rysem byly ambiciozní projekty hodné státního národa, jako budování národního divadla, vydávání národní encyklopedie či zřízení národní univerzity.

Zjednodušeně by bylo možno říci, že Češi při budování svého národa často chtěli víc, než na co měli. Jejich vysoké ambice narážely na úzké dobové mantinely. Čeští předáci si osvojili představu, že jsou státním národem, ale nebyli státníky. Již E. Chalupný upozornil na to, že se to projevilo ve vnitřní rozpornosti a nejednoznačnosti národního snažení. Snad právě zde tkví další důležitá specifika utváření českého národa. Příznačně se to odráží i v rovině historického vědomí. Žádný evropský národ, jak již bylo řečeno v jedné z předchozích kapitol, se nemůže pochlubit tak rozsáhlými diskusemi o „smyslu“ svých dějin. Státní národy nepochybují o tom, že jejich dějiny mají smysl, malé národy naplňují obvykle smysl svých dějin tím, že budují svoji současnost. České historické vědomí bylo znejistěno rozporem mezi nárokovanou „státností“ a nemožností tento nárok doložit tak, aby byl obecně přijatelný. Navíc se od poloviny 19. století diferencovalo podle vztahu k husitství, obdobně jako francouzské ve vztahu k Velké revoluci. Po stuletech sporů o povahu této revoluce nicméně přijímá francouzský národ – při vši své vnitřní politické rozpolcenosti – někdejší revoluční Marseillaisu jako symbol své síly a jednoty. Český národ však nikdy nepřijal – a sotva kdy přijme – husitský chorál jako symbol národní jednoty, jakkoli v minulosti známe doby, kdy k takovému přijetí bylo velmi blízko.

8.4. Proč se některý národ „probudil“ dříve a jiný později?

Příchod nacionalismu v typicky moderním smyslu tohoto slova souvisel s politickým křestem nižších společenských tříd.

— TOM NAIRN

254 |

Víme-li, že velké transformační procesy neprobíhaly v Evropě rovnoměrně, nepřekvapí nás, že ani moderní národy se neutvářely všude ve stejném čase. Známe „raná“ národní hnutí, která svoji národní agitaci odstartovala již na počátku 19. století, známe však také „pozdní“, která začala téměř o sto let později. Přitom nemůžeme určit následnost v čase, která by dávala za pravdu hypotéze o postupné migraci „nacionalismu“, ani o přenosu z „vyspělého“ Západu na Východ. Sotva někdo bude věřit tomu, že šlo o pouhou náhodu, která zapříčinila, že se lidé začali rodit vybavení jakýmsi „nacionalistickým genem“ v jednom regionu o půl století dříve než v regionu sousedním. Sami aktéři národních hnutí brali tyto rozdíly v načasování rozdílně – podle toho, kam jejich hnutí časově náleželo: někde jako svoji zásluhu či samozřejmou přízeň osudu, jinde jako politováníhodný handicap. Rozdíl v „načasování“ se pochopitelně promítal do hodnotících soudů: v předcházející kapitole jsem zmínil sebevědomí Čechů, kteří začali dříve, a jejich paternalistický vztah k těm, kdo nastupovali později, jako by ve stopách – případně i ve stínu těch ranějších. Právě tak je známá snaha některých později přicházejících získat podporu těch, kdo se zformovali dříve, opět zejména u Čechů. Důsledky známe dodnes: o českých dějinách, politice a kultuře toho vědí ve Finsku, Estonsku, Lotyšsku, Slovinsku a dalších zemích výrazně víc, než co vědí Češi o dějinách a kultuře národů, jejichž emancipační zápas začal později.

Kritičtí pozorovatelé nemohli tento projev nerovnoměrného vývoje přehlédnout a ponechat bez komentáře. Často se setkáme s paušálním západovýchodním schématem, které se opírá o známou a mnohokrát vyvrácenou dichotomii Hanse Kohna, rozlišující pokrokový západoevropský a reakční „nezápadní“ nacionalismus. Toto schéma později vylepšili velmi uznávaní autoři, jako Peter Sugar, tezí, že ideu národa (která reprezentovala onen liberální nacionalismus v pojetí Hanse Kohna) postupně převzali ze Západu východoevropští „nacionalisté“. Při výkladu asynchronie nám nepomů-

že odkaz na takovéto „putování idejí“, i kdyby byl v některých případech doložitelný. Výklad formování národů poukazem na tuto „migraci“ idejí lze snadno zpochybnit tím, že prostě promítneme chronologii národních hnutí do mapy Evropy: nikdo nedokáže konstruovat vzájemné geografické sepětí synchronně začínajícího českého, řeckého, norského a irského národního hnutí. Stejně tak těžko vysvětlíme, proč „nacionalismus“ doputoval tak pozdě dejme tomu na Litvu, když v jejím sousedství již dříve probíhalo národní hnutí polské i lotyšské. A proč naopak našel tak pozdě cestu do zemí, které leží v přímém sousedství Francie, jako Katalánsko, Baskicko či vlámská Belgie?

Vysvětlování z migrace, transferu idejí bylo obvykle spojeno, resp. překrývalo se s paušálním odkazem na vyšší či nižší vyspělost civilizační, resp. kulturní. Také toto tvrzení je v rozporu s empirickými daty. Uhry například nebyly o tolik vyspělejší regionem než Kraňsko či Livonsko, aby to odpovídalo padesáti letům fázového posunu národotvorného procesu. A to nemluvíme o rozdílu v hospodářské a kulturní úrovni zaostávajícího, ale národně mobilizovaného Irsku na jedné a vyspělého Katalánska na druhé straně, mezi nimiž odstup počátků národní agitace činí několik desetiletí. Někdy se odkazuje na to, že politický útlak v té oné multietnické monarchii bránil úspěchům národních hnutí, ale ani takový výklad sám o sobě neobstojí. Potíž je v tom, že většina takovýchto vysvětlení vyrůstá na základě analýzy jediného (většinou toho vlastního) národního hnutí bez vskutku široké faktograficky založené komparativní analýzy. Ověřme si, zda můžeme aplikací komparativní metody přispět ke kvalifikovanému zodpovězení otázky, proč některá národní hnutí nastoupila dříve a dosáhla úspěchu rychleji než hnutí jiná, tedy k výkladu asynchronního nástupu i nestejně dlouho trvající fáze B národního hnutí.

Nejprve bude na místě užít komparativní metody pro ověření běžně a živelně užívaných hypotéz. Hypotéza hospodářské vyspělosti jako rozhodujícího faktoru se v našem prostředí obvykle opírá o český příklad: Čechy a Morava patřily k hospodářsky rozvinutým částem střední Evropy. Bylo by možno doplnit, že také etnicky řecké oblasti, a to zejména řecká města stála v popředí hospodářského rozvoje Balkánu. Tato hypotéza však neplatí v případě srbského povstání, ani v případě maďarského národního hnutí. Na druhé straně patřilo Katalánsko, kde národní hnutí začalo velmi pozdě, k nejvyspělejšími oblastem Evropy. Nástup industrializace postavil v řadě případů nejen katalánské, ale i jiná národní hnutí před vážné potíže – před nebezpečí asimilace v důsledku imigrace zvenčí: tak tomu bylo například v případě industrializace jižního Walesu, skotských Lowlands, baskických měst i lotyšské Rigy. Ostatně ani v případě českých zemí neplatí hypotéza

| 255

o národně mobilizující roli hospodářské vyspělosti bez výhrad: industrializované části Čech, Moravy a rakouského Slezska byly totiž převážně etnicky německé. Zde se nabízí paralela s Belgií, ale důsledky industrializace jižní frankofonní oblasti pro vlámské národní hnutí byly zcela odlišné než industrializace etnicky německých oblastí pro české národní hnutí.

256 | Nebo snad rozhodoval stupeň útisku? Ani zde není odpověď jednoznačná. Stačí poukázat na skutečnost, že národní hnutí probíhala asynchronně také uvnitř každého ze tří velkých multietnických impérií, tedy za obdobných politických podmínek. Lze zajisté namítnout, že postavení Finů na jedné a Ukrajinců na druhé straně se v carském Rusku značně lišilo, stejně jako postavení Řeků a Bulharů v Osmanské říši. Není však možno jednoznačně říci, zda politický útlak nutně působil jako činitel, který vždy a všude zpožďoval nástup národního hnutí. Stačí uvést příklad nevalného úspěchu národních hnutí ve Walesu a Skotsku, která nastupovala v zemi s tradicí občanských svobod, stejně jako případ vlámského hnutí v liberální Belgii. Mohli bychom obdobně najít doklady, které zpochybňují výklady asynchronie pomocí kulturního transferu, působením alfabetyzace, resp. s odkazem na rozdíly sociální skladby etnické pospolitosti. Potvrdili bychom tím jen základní východisko dalších úvah: tezi, že orientace na jedinou souvislost, jediného činitele – a tedy monokauzální výklad – pro vysvětlení nepostačí.

Vlastně zde stojíme před trojím případem asynchronie, z nichž o každém bude třeba pojednat samostatně:

- za prvé se lišila datace počátku fáze A i následného nástupu národní agitace (fáze B), která začala v rozpětí mezi koncem 18. a počátkem 20. století,
- za druhé se v jednotlivých národních hnutích značně lišil časový odstup mezi počátkem národní agitace a jejím úspěchem v podobě přechodu k masovému hnutí (fáze C),
- za třetí pak se velmi lišila délka trvání fáze C a také datace jejího úspěšného završení, ať již mělo podobu vzniku národního státu nebo politické národní autonomie.

1. Rozdílný čas nástupu národního hnutí

Na přelomu 18. a 19. hnutí začala v řadě evropských regionů národní hnutí. Synchronně a nezávisle na sobě formulovali vzdělání příslušníci národní požadavky několika etnických pospolitostí: na západě Irové, na severu Norové, na jihovýchodě Řekové a Srbové, ve středu

Evropy pak Maďari a Češi. Jak již bylo řečeno v úvodu k této kapitole, sama obrovská vzdálenost, která tato hnutí (s výjimkou českého a maďarského) oddělovala, potvrzuje, že zde nelze aplikovat teorii transferu. I když vznikala nezávisle na sobě, vykazovala, jak již víme, tato časně začínající hnutí řadu shodných charakteristik:

- každé z nich navazovalo, ať již organicky (Maďari, Češi) či jen díky kolektivní paměti (Řekové, Norové, Srbové), na tradici středověké, resp. raně novověké státní svébytnosti (v případě Irů nahrazoval tradici státnosti společný osud ostrovní polohy), takže existovala – alespoň v řadách podstatné části či elit etnické pospolitosti – celkem jednoznačně určitelná skupinová identita, která se mohla nově definovat jako národní,
- příslušníci těchto etnických pospolitostí mohli nejméně od 18. století dosáhnout vyššího vzdělání, aniž by se asimilovali,
- nástupu národní agitace předcházela systémová změna, resp. otřes, který zpochybnil legitimitu stávajících sociálních a politických vazeb, vyvolal krizi starých kolektivních identit a otevřel cestu k hledání identit nových: tak je možno charakterizovat právě tak josefínské reformy v habsburské monarchii, konflikty uvnitř Osmanské říše (a zejména na Srby obývaném území) za Selima III., ustavení irského parlamentu, stejně jako krizi dánsko-norského svazku v době napoleonských válek a kontinentální blokády,
- v souvislosti s tím se zvýšilo napětí mezi centrem a elitami v provincii, kterou obývala etnická pospolitost,
- toto napětí se stalo politicky relevantním zejména tam, kde „protonárodní“ etnické pospolitosti vykazovaly plnou sociální skladbu, tj. měly svoji vlastní vládnoucí třídu a vzdělané elity: v Uhrách, v Řecku, v Norsku, v Irsku.

257

Souhrnně řečeno, rozhodující roli pro raný nástup národní agitace hrál souběh několika faktorů: historické vědomí někdejší státnosti, jednoznačná kolektivní identita, přístup k vyššímu vzdělání a otřes starého režimu. Bylo by však omylem vyvozovat z tohoto poznatku, že pozdní počátek jiných národních hnutí vysvětlíme prostě opakem, tedy absencí těchto faktorů.

Určit společné charakteristiky „opozděných“ národních hnutí, která nastupovala o necelé století později, nebude tak jednoduché. Také tato národní hnutí najdeme ve všech částech Evropy: na Východě to bylo hnutí Bělorusů, Ukrajinců (východních), Kašubů, Albánců a Makedonců, na Západě pak hnutí Basků, Katalánců, Skotů a Bretonců. Mezi nimi nemůžeme nalézt shodu v hospodářské, ani ve vzdělanostní úrovni, ani v sociální skladbě či historických předpokladech. Vseo-

becně platí ve východní Evropě, nikoli však v Evropě západní, pouze skutečnost, že nízký stupeň hospodářského vývoje vskutku byl společným jmenovatelem opožděného nástupu národních hnutí.

Odhlédneme-li však od hospodářských poměrů, můžeme určit jiné společné charakteristiky pro opožďující se národní hnutí v celé Evropě:

258 | Za prvé to byla **absence národně relevantního rozporu**: provinciální elity se po dlouhou dobu nedostaly do rozporu či konfliktu s centrem. Na Východě proto, že chyběla možnost, aby se profilovaly proti centru jako elity se specifickými zájmy. Na Západě proto, že jim centrum po dlouhou dobu, ještě po celé 19. století, mělo co nabídnout: Skotům podíl na koloniální expanzi a hospodářské prosperitě, Kataláncům dominující ekonomické postavení v zaostalém státě, Baskům jejich „fueros“ – privilegované postavení militantní opory starého režimu.

Závažnější a možná rozhodující byl druhý společný znak opožděných hnutí: dlouho přetrvávající **nevyhraněnost a duplicita identit** v období postupující modernizace. Žádné z těchto opožděných národních hnutí totiž nevyrostlo ze situace etnické pospolitosti, jejíž příslušníci by sdíleli jedinou kolektivní identitu. Po dlouhou dobu před nástupem národního hnutí byli Katalánci obdobně jako Baskové zároveň také Španěly, Skotové byli zároveň Brity, Litevci byli zároveň (a především) Poláky, Ukrajinci v carské říši byli považováni a sami se z velké části také považovali za Rusy (Malorusy), duplicita identit je zřejmá již z pojmenování také v případě Bělorusů, makedonští Slované se původně identifikovali s Bulhary, Kašubové byli považováni za součást polského národa. Ve všech těchto případech se národní hnutí rodilo transformací hnutí regionálního, přesněji řečeno jeho emancipací, vydělením regionu ze státního národa. Tato nevyhraněnost a ambivalence kolektivních identit byla na východě Evropy podmíněna také tím, že starý režim v těchto regionech přežíval déle než jinde.

Třetí charakteristiku opožděných hnutí bych v návaznosti na toto pozorování označil jako **pozdní krizi identit**. Vycházím z předpokladu, že počátek národních hnutí byl spojen s takovým rozkladem starého systému, který znejistil dosavadní společenské vazby a zpochybnil stávající legitimity a systémy hodnot. Tento rozklad šel obvykle ruku v ruce s politickou a sociální modernizací a je příznačné, že hledání nové, národně definované identity přichází ve Španělsku až roku 1873, po vítězství páté z občanských revolucí, v Rusku po revoluci 1905, ve Skotsku ovšem nikoli s modernizací, ale s krizí britského impéria, v Makedonii s ambivalentními výsledky bojů v období konečné krize a rozpadu impéria osmanského.

Z uvedených pozorování vyplývá, že můžeme na jejich základě sestavit jakýsi malý katalog faktorů, které rozhodovaly o tom, jak časný či opožděný bude nástup národního hnutí. Tento katalog může být aplikován také na výklad rozdílného načasování ostatních evropských národních hnutí:

1. doba, kdy nastala krize multietnického impéria – ať již v důsledku vnitřních modernizačních reforem či vnějších úderů –, která vedla ke krizi starých vazeb a hledání nových identit,

2. zda byly staré kolektivní identity příslušníků nevládnoucí etnické pospolitosti natolik jednoznačné, že otevíraly cestu jen k jediné identitě národní,

3. jak zřetelně přežívala, pokud vůbec existovala, státní středověká identita, která mohla být adoptována národním hnutím, a jak silné bylo historické vědomí příslušníků etnické pospolitosti a zejména jejich elit,

4. doba, kdy se otevřela – pokud vůbec existovala – možnost využít kontinuity tištěného jazyka jako nástroje národní komunikace,

5. jaká byla sociální skladba etnické pospolitosti a jakou možnost měli její příslušníci pro přístup k vyššímu vzdělání a k aktivitám přesahujícím rámec rolnického hospodaření,

6. jakou podobu národní mobilizace dovolovaly politické poměry v dané multietnické monarchii,

7. kdy probíhala a jakého ohlasu dosahovala fáze A, tedy studium minulosti, jazyka a kultury dané etnické pospolitosti.

U jednotlivých národních hnutí najdeme tyto faktory v rozdílné kombinaci, a také podle toho můžeme interpretovat více či méně se opožďující nástupy jejich fáze B.

2. Rychlost cesty k úspěchu (trvání fáze B)

Nejen načasování nástupu národních hnutí se značně lišilo, značné rozdíly pozorujeme i v délce trvání fáze národní agitace. Někdy stačila k dosažení úspěchu a k přechodu do masové fáze národního hnutí tři až čtyři desetiletí, jindy to bylo přes půl století. Národní hnutí, jejichž fáze B začala časově nejdříve, dosáhla (s výjimkou irského) úspěchu v podobě masového ohlasu během relativně krátké doby, ale nelze odtud odvozovat korelaci mezi datem počátku a dobou trvání fáze národní agitace. Neplatí lákavá hypotéza, že fáze B byla tím delší, čím pozdější bylo datum jejího začátku. Cesta k úspěchu národní agitace v hnutí vlámském či chorvatském trvala o mnoho déle než v případě později začínajícího hnutí litevského či katalánského.

Pro vysvětlení nestejně délky fáze národní agitace je třeba vzít v úvahu to, co již víme o předpokladech jejího úspěchu, a zároveň přihlídnout k výše zjištěným okolnostem, které podmiňovaly její dřívější či pozdější počátek.

Je zřejmé, že národní agitace rychleji uspěla tam, kde:

- sociální komunikace dosahovala rychlých pokroků, zejména pokud teritorium obývané etnickou pospolitostí nebylo příliš vnitřně (stavovsky, majetkově) diferencováno,
- bylo možno aplikovat a popularizovat výsledky učenecké fáze A, které jednoznačně definovaly národní kulturu a jazyk i národní teritorium,
- 260 | - se dosáhlo během předchozích desetiletí vyšší gramotnosti širokých vrstev a odpovídající úrovně školství,
- si již před nástupem národního hnutí příslušníci etnické pospolitosti jasně uvědomovali svoji identitu,
- bylo možno navázat na literární tvorbu ve vlastním jazyce,
- národní program zaujímal ústřední místo v době politické modernizace a formování veřejného prostoru,
- působily silné národně relevantní zájmové rozpory, a to jak na vlastním teritoriu skupiny, tak ve vztahu k centru,
- existovaly příznivé možnosti pro růst počtu vzdělaných elit,
- kde teritorium, na kterém žila etnická skupina, nebylo příliš rozsáhlé.

Obdobný model by bylo užitečné formulovat také pro opačnou situaci tím, že do něj zařadíme okolnosti, které úspěchu národní agitace bránily, resp. ji zpomalovaly. Zde však nemůžeme sestavit soubor faktorů, které měly všeobecnou platnost. Jednotlivá národní hnutí probíhala v natolik specifických vnějších podmínkách, že bude třeba diferencovat a přihlídnout k jedinečným okolnostem, z nichž každá ovlivnila průběh jen několika národních hnutí:

- nízká úroveň komunikace a tržního hospodářství výrazně ztížila národní agitaci v řadě balkánských oblastí, stejně jako v Bělorusku i v Irsku,
- absence literární tvorby v národním jazyce zpomalovala účinnost národní agitace v Bulharsku,
- možnost vyjádřit sociální zájmy i politické postoje jazykem již existujících politických stran ztěžovala úspěch národní agitace především v západoevropských národních hnutích,
- politický útisk namířený proti národnímu hnutí ochromoval pokusy o ukrajinskou národní agitaci v Rusku, stejně jako maďarizační politika bránila v agitaci slovenskému a srbskému národní-

mu hnutí v Uhrách po 1871, frankistický útisk postihl a zabrzdil hnutí katalánské a baskické,

- nejednoznačně určená kritéria národní identity zpomalovala postup vlámské, velšské, ale také katalánské národní agitace,
- nízká úroveň školství a vzdělanosti, případně také ztížený přístup příslušníků etnické pospolitosti k vyššímu vzdělání byl problémem národních hnutí v carském Rusku a do jisté míry také na Balkáně,
- roztříštěnost etnického celku do několika samosprávných celků ztěžovala národní agitaci slovinskou, chorvatskou (v Dalmácii) i českou (na Moravě) a stala se osudovým problémem tam, kde etnické území bylo přerušeno státní hranicí (Ukrajinci, Baskové, Srbové, Rumuni).

| 261

Závěrem: model jako klíč (nejen) k asynchronii

Na základě všech dílčích pozorování je možno postoupit do trochu vyšší roviny abstrakce a formulovat model obecnějších integrujících podmínek, které stály na počátku národotvorného procesu v Evropě. Pro nástup hnutí za novodobý národ byla základní podmínkou souhra, propojení, integrace čtyř faktorů, z nichž jeden byl z historie přetrvávající neproměnnou veličinou, další tři byly veličinami proměnnými:

1. Z minulosti přežívala představa, že lidé žijící na jistém území tvoří celek, patří k sobě, mají společný zájem. Obvykle nebyli nositeli této představy všichni obyvatelé, ale vzdělané elity, někdy také politiky vládnoucí třída. S tímto vědomím bylo spojeno i vědomí společného osudu a také pojmosloví: vládnoucí třída tohoto celku se nazývala latinsky „natio“, německy „die Nation“, anglicky „the nation“. Čím silnější bylo toto vědomí také v řadách neurozených příslušníků etnické skupiny, tím dříve nastoupila fáze A i národní hnutí.

2. Od druhé poloviny 18. století se Evropou šířilo přesvědčení, že pospolitost, která byla označována jako „národ“ (v různých jazykových mutacích), je hodnotou o sobě, ať již byla zdůvodněna Herderem, ideology Velké francouzské revoluce či hlásána romantiky. Kromě toho měl v řadě zemí termín „natio“ již od pozdního středověku pozitivní konotaci jako označení politicky privilegované elity (šlechty). Čím silnější byla tato pozitivní konotace termínu „národ“, tím rychleji se národní vědomí šířilo a tím dříve dosáhlo národních hnutí úspěchu.

3. V důsledku krize starého režimu, rozpadu starých vazeb a zpochybnění dosavadních legitimit i hodnotových systému sílila krize

starých skupinových identit a sílilo v průběhu modernizace vědomí, že lidé nejsou od narození nerovnými bytostmi a že dozrál čas, kdy je třeba usilovat o nový typ pospolitosti těchto sobě rovných lidí – občanů. Takováto pospolitost se vlastně mohla nazývat jakkoli, ale vzhledem k tomu, že zde již existoval termín „národ“, bylo snadné jej uvést do obecného povědomí jako pozitivně přijímané označení nové pospolitosti, která navazuje na pospolitost dosavadní. Byl s minulostí propojen tím, že se odvolával na představu odvěkého soužití etnické pospolitosti jako na cosi hodnotného, ale zároveň nový a mobilizující v tom, že dostal nový obsah. Základní inovací bylo, že zahrnoval a do svých řad zval všechny příslušníky nové pospolitosti – národ – bez ohledu na jejich původ jako občany, kteří jsou si rovni. Jak bylo řečeno výše, čím dříve nastala krize starého režimu, tím dříve nastoupila národní agitace.

4. Proces modernizace přinášel řadu proměn, bez nichž si úspěšné šíření a přijímání nové národní identity nelze představit: sociální komunikace a mobilita, možnost sociálního vzestupu, zájmový rozpor, politická emancipace.

Nakonec bychom se měli zamyslet nad zdánlivě snadno vysvětlitelnou asynchronií: nad skutečností, že národní hnutí vyústila ve vytvoření národních států v rozpětí neuvěřitelných 170 let, počínaje rokem 1830, kdy vznikl řecký (a vlastně také srbský) národní stát, konče devadesátými lety 20. století, kdy vznikly samostatné Slovinsko, Chorvatsko, Ukrajina, Makedonie, Kosovo. Jak vysvětlit asynchronii cest ke státnosti? Zde vystoupí do popředí faktor, který jsme zatím zmínili jen okrajově: boj o moc mezi státy, tedy mezinárodní politika a zájmy velmocí. Není nadsázkou, řeknu-li, že téměř všechny národní státy v Evropě vznikly na základě rozhodnutí velmocí – v průběhu 19. století to bylo především na Balkáně, kde se rozpadala Osmanská říše, po první světové válce ve střední Evropě, po pádu sovětského bloku pak ve východní Evropě. Známe jen dva státy, které vyhlásily nezávislost bez ohledu na přání velmocí – Norsko a Irsko (a to navíc v otevřeném boji s Británií).

Princip (či heslo?) „práva národů na sebeurčení“, které nezávisle na sobě vyhlásili W. Wilson a V. I. Lenin, se stalo součástí „západních“ či dokonce globálně sdílených hodnot. S jistou nadsázkou, ale nikoli v rozporu s historickou skutečností se uvádí, že tento princip stál u kolébky nezávislého Československa i dalších národních států, ale také u vzniku sovětských republik běloruské a ukrajinské, jako republik národů, jejichž existence nebyla do té doby v Rusku uznávána. Již od samého počátku však praxe ukazovala, že aplikace tohoto principu v sobě nesla nejméně trojí úskalí. Za prvé nebylo vždy jasné, co či kdo je národem: o tom, kdo si může osobovat

právo na sebeurčení, nerozhodovali v konečné instanci příslušníci daného národa, ale na Západě velmocenské zájmy či nahodilá mezinárodní konstelace, na Východě bolševické vedení. Za druhé nebylo jasné, zda sebeurčením lze rozumět pouze státnost, či také autonomii. Za třetí mohly v důsledku této nevyjasněnosti později požadovat právo na sebeurčení také národnostní menšiny. Toto zmatení pojmů plete hlavu politikům i žurnalistům ostatně až do našich dnů, a to s fatálními následky.

8.5. Není (národnostní) menšina jako menšina

Myšlenkou, která tvoří základ jednání o ochraně menšin, je zajistit sociálním skupinám, které jsou inkorporovány do státu, jehož obyvatelstvo má odlišnou rasu, jazyk či náboženství, možnost smírné koexistence a upřímné spolupráce s tímto obyvatelstvem a zachovat přitom charakteristické znaky své odlišnosti od většinové populace.

— VÝROK MEZINÁRODNÍHO SOUDNÍHO DVORA V HAAGU

Termín „menšina“ se usadil v politickém slovníku současnosti jako jeden z nejfrekventovanějších. Užívá se ho v nejrůznějších souvislostech, obvykle navíc s jistým emocionálním či didaktickým podtextem. V něm jsou zahrnuty i morální postuláty. Příslušníci menšiny mají mít stejná práva jako příslušníci většiny, má se jim vycházet vstřícně v záležitostech sociálních i kulturních. Boj za práva menšin ovšem byl v historii a dodnes mnohdy je vážným zdrojem vnitropolitického i mezinárodního napětí. Co však lze považovat za práva menšin, která jsou „ještě“ přijatelná pro většinu, protože nepoškozují její zájmy? A hlavně, kdo má právo dovolávat se statutu menšiny?

Především se musíme zbavit představy, že „menšina“ je jakousi samozřejmou daností a že za menšinu musíme považovat každé seskupení, které si takovému označení nárokuje. Menšinu nelze považovat za cosi odvěkého, i když sám termín existoval již v dávné minulosti, ovšem jako termín z každodennosti, který označoval menší část součástí, složek v rámci určitého celku, určité množiny. Nám však zde nejde o menšinu jakoukoli, nýbrž o skupinu, jejíž menšinovost v rámci určitého celku je poměřována národnostní či etnickou odlišností od většiny. Takovým celkem byla administrativně definovaná entita, která byla vymezena hranicemi určitého politického celku – obvykle státu.

Menšina je produktem moderní společnosti rovnoprávných občanů. Ve společnosti, která neznala občanskou rovnost, se neuvažovalo v kategoriích většiny či menšiny všech občanů, ale v kategoriích urozenosti a stavovské příslušnosti. Sotva koho by tehdy napadlo, aby s menšinovou situací spojoval nějaké právní nároky. Proto se brala v úvahu většina a menšina leda tam, kde se rozhodovalo ve stavovském shromáždění či městské radě. Tam platila zásada (byť ne vždy dodržovaná), že většina rozhoduje, ale nevyžívá své většinovosti k vyhlazení či trvalé marginalizaci menšiny. Menšina na sněmu či v městské radě ostatně měla obvykle šanci stát se po čase většinou. Představy o existenci stálých národnostně definovaných menšinových skupin a o právech menšin se staly relevantními a frekventovanými teprve poté, co byly obecně přijaty principy rovnosti a rovnoprávnosti všech občanů. V podmínkách občanské společnosti a národního státu však dostal fenomén menšinovosti a tedy také termín menšina ještě jiný význam. Stalo se to v situacích, kdy menšina nebyla určena jen pospolitostí názorovou, resp. zájmovou, ale také charakteristikami, které a priori vylučovaly i teoretickou možnost, že by se její příslušníci stali většinou. Nejstarším typem takových menšin byly menšiny náboženské a právě prosazení principu tolerance vůči náboženským menšinám zřetelně naznačovalo, že se – alespoň v hlavách části vládnoucích elit – prosazoval princip občanské rovnosti. Naproti tomu se teprve během 19. století povlovně prosazovala představa o tom, že etnicky definované skupiny by mohly být považovány za chráněné a tolerované menšiny. Ve 20. století se pak s budováním národního státu zejména od meziválečného období stále znovu diskutoval problém, jak naložit s menšinami, které se jazykově a kulturně odlišovaly od většiny. Jak však takovou menšinu vůbec charakterizovat?

Anglofonní slovníky se shodují v tom, že za „minority“ označují rasovou, náboženskou, národnostní či jinou skupinu, která se liší od větší (většinové) skupiny v rámci téhož celku (státu, země). Někdy se k tomu ještě dodává, že jde o skupinu, která si svého menšinového postavení je vědoma. Za situace, kdy je menšinové postavení trvalé, se pak diskutuje o tom, jak zajistit, aby numerická menšinovost se nestala „menšinovostí“, tj. de facto podřízeností a neplnoprávností politickou, kulturní, právní, či společenskou. Již touto okolností je ovšem diskuse o definici menšiny předem zbavena akademické nezávislosti, poněvadž se stává politickým sporem (a nejednou spíše tahnací) o to, která skupina má jako „menšina“ nárok na ochranu a podporu svých práv. Je proto pochopitelné, že se Společnosti národů v meziválečném období nepodařilo vypracovat konsenzuální, tj. obecně přijatelnou definici menšiny. Stejně to dopadlo i se snahami OSN, v jejímž rámci dokonce pracovala v období posledního půl století subkomise pro definici tohoto termínu. Ve srovnání s meziválečným obdobím, kdy šlo především o menšiny na evropské půdě, stojí OSN před úkolem předložit globální, tj. celosvětové

přijatelnou definici. I kdyby se tento úkol zdařil, byla by definice menšiny tak abstraktní, že by pro konkrétní historickou analýzu byla pravděpodobně nepoužitelná. Menšina je termínem natolik mnohoznačným, že je třeba vždy upřesnit, o jaký typ menšiny se jedná. Tím se dostáváme k logickému závěru, že i v menšinové problematice se vyznáme jen tehdy, vyjasníme-li si, s jakými entitami vlastně pracujeme, když užíváme termínu „menšina“. Podobně jako v případě národů a revolucí zde tedy platí, že východiskem studia menšin by se měla stát jejich typologie.

Na počátku našich úvah se sluší připomenout, že původně nebylo určení národnostní menšiny považováno za něco složitého. Problém tzv. národnostních či etnických menšin, který se zrodil v Evropě s versailleským systémem, se stal záležitostí mezinárodní politiky. Definice termínu zůstala stranou, rozhodující bylo, že do politiky vstoupila hnutí, která se jako menšinová deklarovala a v další perspektivě postavila do popředí také představu „národních“ zájmů menšin. Možnost deklarovat se jako menšina, ať jako národnostní či etnická, pak otevřela dveře výše zmíněnému totálnímu zmatení pojmů, z něhož by nám měla pomoci typologie menšin.

Typologii menšin vymežíme dvojím měřítkem – geograficky bude náš pohled omezen na Evropu a věcně na menšiny etnické, resp. národnostní. Půjde tedy o menšiny jako historickou kategorií specifickou pro evropský kontinent. Jak již bylo řečeno, nesahá historický rozměr současných menšin (nechme zatím stranou, jakým adjektivem je opatříme) příliš daleko do minulosti: začíná 19. stoletím, paralelně (a částečně i v kauzální souvislosti) s formováním moderního národa a prosazováním jeho práv na vlastní území a politickou autonomii.

Prvá potíž vyplývá z mnohoznačnosti kritérií pro určení menšiny. Pokusíme-li se totiž promítnout onu výše zmíněnou teritoriální charakteristiku menšiny do 19. století, máme potíž při určování, co je oním teritoriem, v jehož hranicích vymezujeme menšinu a většinu. V rámci předlitavské části habsburské monarchie byli menšinou Češi, resp. Slovinci, ale vymežíme-li teritorium historickými hranicemi Čech, resp. Kraňska, tvořili tam většinu Češi, resp. Slovinci, zatímco Němci byli menšinou. Obdobně tvořili Poláci menšinu v Předlitavsku, ale v Haliči jako celku byli většinou – měřeno vůči ukrajinskému, resp. židovskému obyvatelstvu. Ve východní polovině Haliče naopak tvořili početní menšinu.

Druhou otázkou, kterou je třeba se předem zabývat, je subjektivní vnímání menšinovosti, popřípadě reakce na ni. Zásadní rozdíl například v rámci Uher spočíval v postavení Slováků, resp. Chorvatů na jedné a Rumunů či Srbů na druhé straně. V prvním případě máme co

činit s národním hnutím pospolitosti, jejíž jádro bylo na samotném uherském teritoriu, ve druhém o národní požadavky menšiny, jejíž „mateřský národ“ ležel mimo hranice Uher. Proto je vhodné vyhýbat se termínu menšina tam, kde šlo o profilované sebevědomé národní hnutí, které směřovalo k vyhlášení práva na sebeurčení, jako byli například Estonci v carském Rusku nebo Velšané ve Velké Británii. Takové rozlišení by ostatně mělo platit i pro současnost. Ve většině Evropy předminulého století však ani sama příslušnost k numerické menšině nebyla obecně považována za dostatečný důvod k uplatňování nějakých právních nároků.

266 | V politickém diskurzu se ovšem o menšinách diskutovalo, přičemž jejich určení bylo dáno spíše ad hoc politickou konstelací. Tak například německými dialekty mluvící Alsanané byli ve Francii považováni za Francouze, v Německu (do roku 1870) za německou menšinu ve Francii, slovanské obyvatelstvo Horního Slezska bylo v Německu označováno za „jinak mluvící Němce“, ale v kontextu polského národního boje bylo považováno za polskou menšinu pod německou vládou. V očích vládnoucích národních elit, zejména liberálů, byla řešením jazykové menšinovosti asimilace, jíž si příslušníci menšiny měli otevřít cestu k vyššímu vzdělání a tedy k rovnosti šancí. Tak zdůvodňovala v 19. století asimilační politiku britská (vůči Walesu), uherská, německá a od konce století i ruská vláda. Některé státy si ostatně tento princip, resp. jeho zdůvodnění zachovaly i v meziválečném období.

Tehdy ovšem došlo k závažnému posunu: zrodil se princip, že menšiny mají skupinová práva, přičemž ovšem zůstávala otevřená otázka rozsahu těchto práv, stejně jako otázka definice samotné skupiny – menšiny. Dědictví 19. století bylo zřetelné hned ve dvojím ohledu. Za prvé, podobně jako se definice národa stala politickou záležitostí, protože „býti národem“ zakládalo v 19. století jisté nároky, dostala se v meziválečném období do víru politiky úvaha o tom, jak definovat menšinu. Za druhé, na základě principu sebeurčení národů, který po první světové válce získal obecné uznání, formulovaly v meziválečném období také národnostní menšiny (resp. jejich předáci) program svého sebeurčení, a to bez ohledu na to, zda někde měly svůj „mateřský národ“ či nikoliv.

K tomu je třeba ještě vzít v úvahu, že identifikace s národem zahrnovala již od 19. století obvykle také jeho personifikaci: národ se prezentoval jako „tělo“, jež zahrnovalo všechny příslušníky národa, ať už žili ve vlastním národním státě či na území státu jiného. Příklady takové personifikace najdeme v drastické podobě německé nacistické expanze, ale i v méně drastické podobě v současném Maďarsku.

Na základě téhož stereotypu národního těla bylo možno ovšem také uplatnit jinou argumentaci: asimilací menšin není žádný národ likvidován, protože se nic nemění na existenci národního jádra, národního ducha, národa, který jako celek má svůj národní stát. V tomto duchu argumentovali v 19. století někteří zastánci maďarizace Slováků, když odkazovali na to, že Slováci jsou českou (československého) menšinou v Uhrách, tedy součástí českého národa, jehož jádro zůstane zachováno i v případě asimilace Slováků.

Ze samotné menšinové situace vyplývá, že příslušníci menšiny nemohou získat naprosto stejné výhody či postavení jako příslušníci většiny: **hnutí usilující o zrovnoprávnění menšiny bylo tedy de facto hnutím usilujícím o to, aby minimalizovala nevýhody, které plynou z menšinového postavení.** | 267

Jak již bylo řečeno, v této úvaze nepůjde o hledání nějaké všeobecné definice, nýbrž o pokus uchopit tento problém cestou typologie. Pro lepší porozumění ovšem je nutné doplnit ještě také negativní vymezení menšiny. Za menšinu nepovažují seskupení (etnickou skupinu), které má šanci a ambice stát se většinovou pospolitostí na základě nového vymezení hranic, tedy cestou „secese“ od většinové populace. Jinými slovy: nepovažují za správné hovořit o menšině tam, kde, jak již bylo řečeno výše, jde o národy s vyhraněnou kulturní podobou a jednoznačnou identitou, které žily na území větších multietnických států či říší (např. Češi v habsburské monarchii, Slováci v Československu, Estonci v SSSR). V takovém případě je vhodnější hovořit o národním hnutí, přičemž hranice mezi menšinovou situací a situací národní byla v průběhu času plynulá a proměnná. Toto rozlišení je nutné proto, že na rozdíl od národního hnutí nemůže menšina, která je součástí jistého již zformovaného (případně již i státního) národa a sdílí jeho kulturu, trvale vytvořit někde jinde další stát s vlastní specifickou národní kulturou. Výjimkou jsou zde Rakušané, kteří se v meziválečném období většinově považovali za Němce, ale v poválečném období začali budovat vlastní rakouskou národní identitu.

Historický přístup, který zde uplatňuji, nevychází tedy ze současných představ o normativně určitelných „právech“ menšin, nýbrž ze snahy vysvětlit genezi menšin jako předpoklad pro pochopení menšinových cílů a také možností, jak těchto cílů dosáhnout. Zároveň jde o takový výklad, který by umožnil získat přesnější terminologický instrumentář a tedy také diferencovanou analýzu menšinových situací a menšinových hnutí.

Typologický přístup zde bude aplikovat dvojí základní kritérium: za prvé to budou teritoriálně-historické a sociální „objektivní“ podmínky, resp. danosti existence menšiny, za druhé to budou subjektivní

ní postoje, kolektivní identita příslušníků menšiny a případně jejich vnímání menšinové situace.

Z hlediska teritoriální struktury menšin, resp. menšinového osídlení, je třeba rozlišit čtyři základní situace, které se navíc budou od sebe v mnoha případech lišit svou sociální strukturou.

1. Imigranti, přistěhovalci, kteří se jazykově, kulturně, nábožensky lišili od většinového obyvatelstva státu, kam přicházeli, aby se trvale usadili (kategorii sezonních dělníků, zahraničních studentů atd. sem nelze zařazovat) a podíleli se na pracovním procesu. Mohlo jít právě tak o odborníky, jako o nekvalifikované pracovníky. Tito imigranti se v některých případech snažili splynout s většinou, jindy naopak si udržovali svoji kulturní odlišnost a k tomuto cíli vytvářeli poměrně stabilní komunity, aniž vytvářeli kompaktní územní jednotky.

2. Příslušníci menšiny obývali více méně kompaktní území v rámci státu, od jehož většinového obyvatelstva se jazykově, kulturně, nábožensky lišili. Tato menšina patřila k národu, který měl svůj národní stát a svůj kodifikovaný jazyk a kulturu. Kompaktní území menšiny bylo přitom ve vztahu k „mateřskému národu“ ve dvojí pozici:

a) Území leželo při politické hranici, která je oddělovala od jejich „mateřského národa“: to byl a je „klasický“ případ menšinové situace ve 20. století, jako byli Němci v Československu, Maďaři na Slovensku, Němci v Západním Prusku, Bělorusové, resp. Ukrajinci v meziválečném Polsku, Albánci v Srbsku, Němci v italském Alto Adige, Rusové na východní Ukrajině apod. Tato menšina měla někdy plnou sociální skladbu, tvořili ji venkované i obyvatelé měst, jindy byla omezena jen na venkovské obyvatelstvo.

b) Menšina tvořila jazykový ostrov obklopený příslušníky většinového obyvatelstva, přičemž někdy mohlo jít o území zahrnující venkov i města (Maďaři v Sedmihradsku), jindy o pouhé městské enklávy (německá města v Sedmihradsku či na Spiši, řecká města na černo-mořském pobřeží), či naopak ostrovy s výlučně rolnickým osídlením. Stupeň kompaktnosti menšinového osídlení jazykového ostrova se ovšem značně lišil, zejména na venkově šlo někdy o prolínání několika menšin (jižní Uhry, Banát, Ukrajina).

3. Menšina obývala kompaktní teritorium uvnitř státu, od jehož většinového obyvatelstva se lišila, avšak nemohla se hlásit k vlastnímu „mateřskému národu“, který by žil mimo hranice daného státu. Příslušníci menšiny vykazovali obvykle plnou sociální strukturu, tj. strukturu odpovídající danému stupni ekonomického a sociálního vývoje státu, na jehož území žili. Stáli tedy na přechodu od menšiny k plně zformovanému nestátnímu národu. Tento typ byl charakteristický pro období před první světovou válkou, ale po jejím skonče-

ní a v průběhu 20. století se jejich počet značně redukoval, přičemž nyní existující někdejší menšiny tohoto typu v některých případech mají plnou sociální skladbu (Katalánci, Baskové, Velšané, Vlámové) a je možno je kvalifikovat jako svébytné plně zformované národy bez státu, zatímco v mnoha případech tomu tak není (Bretonci, Frísové, Ladinové, Kašubové, Lužičtí Srbové, Vlachové v Řecku). V tomto případě bude přesnější užívat termínu etnická menšina.

4. Příslušníci menšiny sice byli autochtonními obyvateli daného regionu, ale nežili tam na kompaktním území. K této kategorii patří tři velmi odlišné skupiny:

a) menšinu tvořili příslušníci vládnoucích tříd, kteří kulturně a jazykově měli svůj „mateřský národ“ ve velmi odlehlých končinách: to byli například němečtí baroni – statkáři, vzdělanci a patriciát v Pobaltí, osmanští úředníci a obchodníci na Balkáně, polská šlechta v západním Bělorusku a Ukrajině,

b) rozptýleně žijící menšinou mohou být také řadoví občané, potomci imigrantů, kteří se neasimilovali a zachovali si povědomí své sounáležitosti, i když se narodili a žili mimo území svého „mateřského národa“ (Poláci v Porúří, Rusové v Pobaltí, Turci v Německu, Srbové v Chorvatsku, Češi ve Vídni),

c) specifickým typem rozptýleně žijící menšiny byla menšina židovská, která jen výjimečně (východní Polsko) tvořila výrazné aglomerace s diferencovanou sociální skladbou ve městech, ale většinou vykonávala jistá specifická povolání v obchodě, řemeslech a službách,

d) další specifickou menšinou bylo kočující, resp. marginalizované usídlené obyvatelstvo: nejznámější jsou Romové, ale patří sem vlastně také řečtí a balkánští „vlachoi“.

Tato typologie z hlediska typu usídlení je důležitá proto, že vytvářela rozdílné podmínky pro menšinové aktivity – a také pro sebeidentifikaci příslušníků těchto menšin. Podle toho, jak na svoji menšinovou situaci reagovali, jak ji vnímali, je opět možno provést typologické rozlišení, jehož kombinace s tím, o jaký typ menšiny šlo, by mohla vytvořit základ pro komparativní výzkum menšin. Přitom ovšem je třeba brát v úvahu také změny, k nimž docházelo v rovině sociální i kulturní během období mezi koncem 19. a koncem 20. století.

Ponechme stranou jedince, kteří se cílevědomě snažili splynout s většinovou populací a vyhnout se tak menšinové situaci. Jejich úspěch byl ovšem podmíněn tím, že je tato populace přijímala. S přijetím do řad německého národa neměli například Češi či Dánové žádné potíže (kromě jazykových). Naproti tomu však na překážky, jak známo, narážely židovské snahy o změnu identity.

Tam, kde kompaktní území v rámci jednoho státu obývala relativně homogenní etnická skupina (nebo i více skupin) se silně vyvinutou identitou a historickým vědomím sounáležitosti, převážila dříve či později koncepce vlastní národní existence: mezi příslušníky nevládnoucí etnické skupiny získávala v rostoucí míře převahu myšlenka, že jsou příslušníky národa a že jejich příslušnost k národu je specifickou hodnotou. Na menšinovou situaci reagovali odporem k většinovému centru a účastí v národním hnutí. Tam, kde národní hnutí bylo úspěšné, formoval se moderní národ, který během 20. století dospěl až do stadia vlastního národního státu.

270 | Některá emancipační hnutí pretendující na národní existenci však úspěchu nedosáhla – nejčastěji pro svoji malou početnost – a zůstala etnickými menšinami: výše již zmínění Bretonci, Frísové atd. Pro příslušníky tohoto typu menšiny nebylo (a většinou ani dnes není) řešením menšinové situace budování vlastní národní politické spopolitosti, i když se mnozí intelektuálové z jejich řad o to pokoušejí. Daří se jim však uplatňovat nároky na ochranu vlastního jazyka, kultury, zvyklostí, případně i jistý stupeň autonomie. Předpokladem ovšem je také ochota a někdy i možnost vlastní jazyk a kulturu utvářet, kodifikovat, konzumovat. Zdá se, že rostoucí počet etnických menšin nastoupil cestu národních hnutí, jejichž výsledek je zatím otevřený (Korsičané, Frísové, Friaulijci, Faeřané, Samové).

V odlišné situaci jsou menšiny, jejichž příslušníci se začínou považovat za součást národa, který žije za hranicí státu, v němž tvoří menšinu. Jejich jazyk byl kodifikován na půdě onoho „mateřského národa“, jehož kulturu přijímají a sdílejí. Důsledkem byla živá a silící sociální komunikace s „mateřským národem“. Přijetí národní identity nebylo v jejich případě ovšem samozřejmostí a nejednou tato identita zůstala dlouho nevyhraněná, poněvadž soupeřila s identitou regionální (zemskou) a někdy i čelila státní politice většinového národa, jehož vládcí identifikaci, resp. propojení se zahraničním „mateřským národem“ nepřipouštěli. Taková byla situace Alasky, sedmihradských Rumunů, Švédů ve Finsku. Ať tak či onak, pro tuto situaci se nehodí termín etnická menšina a je vhodné dát přednost termínu „národnostní, resp. národní menšina“.

Právě v prostředí národních menšin se zrodila a pěstovala idea práv menšiny na sebeurčení, která měla také vážné politické důsledky. Tam, kde národní menšina žila podél hranice, byla nasnadě myšlenka řešit postavení menšiny korekturou hranic, která ovšem nutně obsahovala latentní nebezpečí válečného konfliktu či výboje. Příklady najdeme v dějinách posledního století dostatek.

Tím se dostáváme k otázce menšinových hnutí, resp. menšinových práv. Již z výše načrtnuté typologie vyplývá, že nelze definovat obecně platný kánon menšinových práv, který by byl závazný pro každou menšinovou situaci. Také zde půjde o sledování historické skutečnosti tak, jak se během uplynulého více než století utvářela jako výsledek politických a sociálních střetů (i kulturních aktivit) mezi menšinami a jejich spojenci (podporovateli) na jedné a státními institucemi na druhé straně. Moralizující soudy do tohoto kontextu nepatří.

Ptáme-li se po okolnostech a faktorech, které povahu menšinových hnutí určovaly, musíme opustit rovinu objektivních (tj. na rozhodování a vnímání lidí nezávislých) souvislostí a procesů a přihlédnout k rovině subjektivní. V této rovině je účelné rozlišit trojí zorný úhel, | 271 | trojí perspektivu:

1. **Perspektiva „zdola“:** míra aktivity, sebedůvěry a koherence příslušníků menšiny a jejich předáků. Známe-li vnitřní diferenciaci menšin a nepovažujeme-li národní hnutí za hnutí menšinové, zbývají nám tři rozdílné perspektivy a typy aktivit: etnické menšiny, národnostní menšiny a imigrantské menšiny. Aktivita a cíle těchto menšinových hnutí byla určována několika okolnostmi, které se v průběhu času proměňovaly:

a) Sociální skladbou (a odtud vyplývajícími zájmy), tj. také tím, jaký byl sociální a politický profil jejich elit. Pokud se prohlubovala vnitřní sociální strukturace, pokud přibývalo akademicky vzdělaných elit pocházejících z řad menšiny, menšinové hnutí nabývalo na síle a bylo schopno mnohé ze svých požadavků prosadit.

b) Předpokladem úspěchu ovšem byla podpora ze strany širokých vrstev. Proto byla dalším faktorem určujícím sílu menšinového hnutí míra identifikace jeho příslušníků s cíli a požadavky, které jejich předáci formulovali. Je totiž nutno vzít v úvahu, že řadoví příslušníci etnických i národních menšin teprve postupně volili z většího počtu identit, které se jim nabízely, a nemusili se automaticky ani samozřejmě rozhodovat pro doporučovanou jim menšinovou identitu.

c) Důležitým faktorem přitom byla povaha jejich jazyka (dialektu) ve vztahu k jazyku státní většiny. Pokud šlo o jazyky vzájemně blízké a srozumitelné, jako byla například kastilština a katalánština, ruština a ukrajinština, polština a čeština, byly komunikační možnosti lepší než v případě zcela vzájemně nesrozumitelných jazyků, jako například čeština a němčina, švédština a finština, slovenština a maďarština. Možnost vzájemné srozumitelnosti na základě pasivní znalosti jazyka byla podstatně větší a možnost ideologizace jazyka jako symbolu skupinového nepřátelství nižší. Tím však nemá být řečeno, že jazyková

příbuznost vylučovala zarytou nenávist mezi mluvčími těchto jazyků, jakou známe v případě vztahu Srbů a Chorvatů, Ukrajinců a Rusů, Bulharů a Makedonců.

272 | d) Vědomí pospolitosti mělo také svůj historický rozměr a identifikace s historií měla nejen v 19., ještě i ve 20. století nezanedbatelný význam. Převažovala identifikace s konstrukcí historie „mateřského národa“ nad představou společné menšinové minulosti? Víme, že tomu tak bylo zejména v situaci národních menšin, kde hrála roli personifikace národa a představa o menšině jako součásti národního „těla“. Naproti tomu etnické skupiny se orientovaly na vlastní pospolitost, přičemž ovšem se musely obvykle nějak vypořádat s okolností, že jejich etnické skupině chyběly politické dějiny. Snad nejvýraznější projev integrující role historie známe v případě židovské diaspory. Naopak největším handicapem byla absence integrující role historického vědomí, kolektivní „paměti“, jak tomu bylo zejména v případě Romů.

e) Obdobně jako v průběhu národního hnutí můžeme předpokládat také v menšinových hnutích významný mobilizační potenciál národně relevantního zájmového rozporu. Někdy menšinové hnutí získávalo malou oporu tam, kde možnosti pro vznik takového rozporu byly minimalizovány – například tím, že menšinu tvořilo sociálně nediferencované, tradičně se živící rolnické obyvatelstvo (Mazurové ve Východním Prusku, Rusíni v Uhrách, Dolní Lužice). Jindy však se vesnické prostředí národně radikalizovalo až v xenofobní výlevy (Rusíni v Haliči, Srbové v Chorvatsku).

2. Perspektiva „shora“: postoj vládních kruhů státu, na jehož území menšina žila. Prvou determinantou v tomto ohledu byla sama koncepce národa. Tam, kde dominovalo v podmínkách státu, jako byla například Francie, chápání národa jako státně definované politické a následně i kulturní jednotky, byla otázka menšin pouze technickou záležitostí, jak dosáhnout jejich akulturace. Liberální politika považovala za zájem všech příslušníků menšin, aby si osvojili státní jazyk a získali tak rovné podmínky sociálního vzestupu a společenského uplatnění. Zatímco ve Francii i v Británii byl tento koncept vcelku úspěšný, nezdařily se pokusy napodobit jej v Uhrách po roce 1867 či v Polsku po roce 1920. Pokud ovšem převažovala kulturně-jazykové koncepce národa, jako tomu bylo ve střední Evropě, stavěli se zejména konzervativní politikové k menšinám tolerantně a byli ochotni je i podporovat, pokud jim to přineslo politický zisk. S nástupem integrálního nacionalismu a imperialismu převážila mezi vládnoucími politiky představa, že v silném státě mohou žít pouze příslušníci jednoho národa a že existence menšin stát oslabuje. V tomto posto-

ji k menšinám se shodli liberální politikové, a to nejen v Německu, ale také ve Španělsku a Itálii. Rozdíl spočíval spíše jen v metodách uplatňování tohoto principu: liberální vlády usilovaly o „přirozenou asimilaci“ menšin, zatímco fašistické státy nedovolily menšinám ani deklarovat svoji existenci.

3. Perspektiva „zvenčí“: tj. postoj „mateřského národa“, lépe řečeno jeho vlád, k vlastním národnostním menšinám v zahraničí. Obecně je možno říci, že existence takových menšin poskytovala zá-
minky pro zasahování do záležitostí sousedního státu, resp. materiál pro formulaci cílů zahraniční politiky. Nemusilo přitom zdaleka jít o proslulou „pátou kolonu“, ale o prostý nástroj diplomatické hry. Poté co se většina příslušníků menšiny identifikovala se svým „mateřským národem“, a také poté co lidé začali národ chápat jako osobnost či jediné tělo, mohly se vlastní menšiny na cizím území jevit jako „ztracené údy“ národního těla a jejich případná asimilace jako jakési ohrožení národního zdraví. Otázka „našich“ menšin v zahraničí se tak postupně stala z nástroje zahraniční politiky nástrojem manipulace mas. Podpora menšin pak přešla z roviny převážně vládní také do polohy občanských iniciativ.

Důležitou okolností byl rozdíl mocenského potenciálu a kulturní prestiže mezi státem, na jehož území menšina žila, a jejím „mateřským národem“. Zde si snadno můžeme vytvořit model tří situací:

a) Tam, kde „mateřský národ“ byl jednoznačně silnější než národ, na jehož území menšina žila, vytvářely se příznivé podmínky pro intenzifikaci menšinového hnutí a radikalizaci jeho požadavků, které případně mohly vyústit až do požadavku revize hranice. V tomto ohledu nejznámějším příkladem je německá politika vůči východním sousedům. Také sovětské nároky na východní Polsko a jeho okupace 1939 byly založeny na zásadě ochrany menšin – ukrajinské a běloruské.

b) V opačném případě, tedy tam, kde „mateřský národ“ byl zřetelně slabší, nemohl poskytovat nijak výraznou mocensko-politickou (a obvykle ani kulturní) podporu menšinovému hnutí, které musilo spoléhat na vlastní síly a obvykle bylo marginalizováno: připomeňme dánskou menšinu ve Šlesvicku po roce 1864, zakarpatské Ukrajince v Uhrách, Slovinci v Itálii i Čechy ve Vídni.

c) Nejobtížnější je vypracovat zobecňující charakteristiku pro případ, kdy oba národy (státy) byly zhruba stejně silné. V takové situaci známe příklady konsenzuálního dojednání menšinových práv, jako tomu bylo mezi Finskem a Švédskem, ale naopak také příklady eskalace až po válečný konflikt jako v případě balkánských válek 1912–1913. Nejběžnější je pravděpodobně dlouho přetrvávající napětí, jak to známe z maďarské zahraniční politiky.

S termínem menšina se nepracuje snadno, protože označuje společenská seskupení, která se od sebe navzájem značně liší a lišila se také v minulosti nejen vnitřní skladbou, ale také sociálně-politickým potenciálem, rolí, kterou hrály v dějinách své hostitelské země a případně také svého mateřského národa. Při analýze postavení menšin a charakteru menšinových požadavků je proto třeba pečlivě rozlišovat, o jaké konkrétní seskupení, resp. pospolitosti jde a jak taková společenství historicky vznikala. Zdůvodnil jsem již potřebu konstrukce dvou vyhraněných, byť vzájemně se zčásti překrývajících typů menšin – menšin etnických a menšin národnostních. Oba tyto základní typy se pak dále mohou členit podle výše aplikovaného kritéria teritoriality. Stranou pozornosti zůstali etnicky odlišní imigranti, kteří tvoří další, specifický typ menšin a jejichž význam v současnosti narůstá.

Zatímco v případě etnických menšin jde téměř vždy o vnitropolitický problém státu, na jehož území takové skupiny žily, v případě národnostních menšin jde o fenomén, který se dotýká jak vnitřní politiky, tak i mezinárodních vztahů. Podrobíme-li komparativní analýze to, co víme o rozmanitých pokusech o východisko z menšinové situace, tedy o „řešení“ nevýhodné situace těchto menšin, můžeme rozlišit nejméně sedm alternativ, které se pochopitelně mohly ještě navzájem kombinovat a v průběhu času proměňovat. Vzhledem k tomu, že – jak již bylo řečeno výše – vycházím z poznatku, že národnostní ani etnická menšina nemůže být nikdy plně rovnoprávná s většinou, jde v následující typologii spíše o různé formy a koncepty minimalizace znevýhodnění menšin.

1. Existence menšiny v daném státě je prostě brána na vědomí, ale není nazírána jako specifický problém: jde zejména o rozptýlené menšiny sociálně spíše marginalizované, jako byli Irové v Anglii či Walesu, Poláci ve Francii či Belgii.

2. Menšina je považována za součást státního národa, jejíž příslušníky je třeba v jejich vlastním zájmu integrovat, jazykově asimilovat a učinit je tak plně rovnoprávnými občany: Francie, Uhry v období dualismu, meziválečné Polsko.

3. Státní území je etnicky homogenizováno tím, že národnostní či etnická menšina je fyzicky eliminována: brutální variantou tohoto přístupu je genocida Židů či Romů, méně brutální pak vysídlení (Němci po roce 1945) či nucená výměna populace (Turci a Řekové po první světové válce).

4. Státní území je homogenizováno tím, že se provede revize hranic, jak to provedla například mnichovská dohoda nebo sovětská okupace východního Polska na podzim 1939: tuto variantu bylo možno ap-

likovat jen v případě národnostních menšin žijících na kompaktním území při státní hranici.

5. Národnostní či etnická skupina získá kulturní autonomii v podobě práva pěstovat vlastní kulturu a budovat vlastní školství – a to se stejnou státní podporou, jakou získává většinová populace. Tento typ najdeme v minulosti jen ojediněle (Československo, Estonsko), ale v současnosti je modelem, který prosazuje ve svých členských státech Evropská unie.

6. Politickou autonomii známe především tam, kde se etnická skupina vyvinula ve více méně plně zformovaný moderní národ: Slováci, národy Jugoslávie, Katalánci, Baskové, Skotové, Vlámové.

7. Vztah mezi většinou a menšinou se posunul od jazykového rozporu ke spojení v jeden národ se dvěma rovnoprávnými jazyky: tento vývoj je ojedinělý a plně se uskutečnil ve Finsku, kde je švédská menšina ochotna učit se jazyk většiny a kde si její mateřský národ nečiní a ani nečiní nároky na její ochranu. V případě mnohojazyčného švýcarského národa neexistují menšiny, ale smíšené kantony s důslednou ochranou jazykových menšin.

O tom, která varianta se prosadila, rozhodoval v minulosti – a rozhoduje i dnes – vedle teritoriálních a sociálních charakteristik menšiny soulad i střetání tří faktorů, které působí zdola, shora a zvenčí.

Byla to za prvé národnostní politika vlád národního státu, tedy reprezentantů národa, který tvořil v daném státě většinu. Tato politika mohla být programově utiskovatelská, mohla vycházet z názoru, že danou skupinu netřeba řadit k menšinám, nebo naopak to mohla být politika programově tolerantní a otevřená vůči požadavkům menšin.

Druhým faktorem byly postoje a požadavky samotné národnostní menšiny, či přesně řečeno jejich předáků. Také zde na jednom pólu stojí formulace secesionistických požadavků „práva na sebeurčení“, na druhém pólu pak požadavek, aby příslušníci menšiny nebyli pro svoji etnickou odlišnost pronásledováni a aby byla uznána jejich svébytnost.

Třetím faktorem pak byla politika „mateřských národů“, tedy států, jejichž vlády považovaly menšiny, které žily na území jiného státu, za příslušníky svého vlastního národa.

V současné době se problematika menšin poněkud posunula a modifikovala ve srovnání se situací před druhou světovou válkou. Vlády evropských států dodržují (až na malé výjimky) práva menšin na vzdělání i kulturní život, ale povaha těchto menšin se v některých státech změnila vznikem specifické muslimské menšiny, která se definuje nikoli osobitostí jazyka, ale

specifickým náboženstvím. Náboženská menšina se liší od národnostní či etnické především exkluzivitou: je možno mít dvojí národní identitu, ale je vyloučeno mít dvojí náboženství.

Zatímco formování moderního národa je již – až na malé výjimky – uzavřenou kapitolou historie, problematika národnostních a etnických menšin je stále aktuální. Dodnes platí, že o tom, jakou roli budou menšiny hrát, rozhoduje právě tak politický systém „hostitelského“ státu jako vláda „mateřského národa“. Dodnes platí, že menšiny se mohou stát nástrojem politického vydírání a faktorem destabilizace mezinárodních vztahů. Nejnovější krvavé události na Ukrajině potvrzují poznatek, že zvláště nebezpečná situace vzniká tam, kde se část příslušníků vládnoucího národa dostane do postavení národnostní menšiny v nově ustaveném národním státě malého národa.

Novou situaci vytváří v obecnější poloze také kvalitativní proměna sociální komunikace. Geografické vazby menšiny na starou vlast či „mateřský národ“ sice neztrácejí svůj význam, ale stávají se alternativními po boku moderních internetových sítí s globálním rozměrem. Tento posun je dvojnásobný: může právě tak posílit mobilizaci národnostních menšin díky podpoře zvenčí, jak to vidíme u maďarských a ruských menšin v zahraničí, jako zklidnit a internacionalizovat etnickou rozmanitost, jak to vidíme například u řeckých, polských či jihoslovanských imigrantů v západní Evropě.

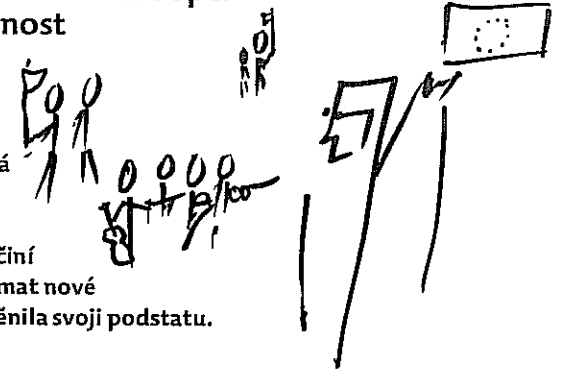
Nejlepší údaje k situaci evropských národnostním menšin podává encyklopedický přehled Leoše Šatavy *Národnostní menšiny v Evropě* (Praha 1994). Teoretické zobecnění této problematiky publikoval týž autor o patnáct let později (*Jazyk a identita etnických menšin. Možnosti zachování a revitalizace*).

8.6. „Nový nacionalismus“ v Evropě: historická zkušenost

Na počátku nového tisíciletí zůstává národní identita silná a působí jako mocný nástroj politické mobilizace...

Získala nový rozměr, který ji činí otevřenější a schopnější přijímat nové prvky, aniž by tím zásadně změnila svoji podstatu.

— MONTSERRAT GUIBERNAU

Jak jsem uvedl v úvodu, vyhýbám se ve své práci problematice soudobých dějin. Tato kapitola tvoří jedinou výjimku. Pokouším se zde doložit možnosti diachronní komparace současného s minulým a ověřit, zda v tomto vztahu aspoň zčásti platí ono oblíbené „historia magistra“. Současníci, včetně politických lídrů, se z historie nechtějí poučit a jsou ochotni ji využívat jen k povrchním, účelově zkresleným paralelám. Ostatně i kdyby se poučit chtěli, nejsou k tomu svými znalostmi a (ne)vzdělaností kvalifikováni. Tato okolnost přináší a přináší tragické důsledky v podobě nekvalifikovaných (tj. historicky nepoučených) politických rozhodnutí nejen v řadě postkomunistických evropských zemí, ale i na úrovni špiček Evropské unie.

Termín „nacionalismus“ je v současné odborné literatuře i žurnalistice užíván tak často a tak spontánně, až to hraničí s bezmyslenkovitostí. Proto jsem se ve veškeré své práci snažil omezit jeho užívání pouze na původní význam, který je nejbližší české i německé jazykové tradici: jako označení postoje, který nekriticky přeceňuje vlastní národ, nadsazuje jeho zásluhy a staví jeho zájmy proti zájmům jiných národů. V této kapitole je užití termínu nacionalismus právě v tomto smyslu na svém místě, i když jsem si vědom toho, jak je obtížné vést zřetelnou linii mezi ním a vlastenectvím.

Když Eric Hobsbawm vydával koncem osmdesátých let 20. století svoji knihu *Nations and Nationalisms*, napsal do úvodu několik optimistických vět o tom, že nacionalismu v Evropě odzvonilo a že se stal pouze historickým fenoménem. Mnozí recenzenti to po něm nadšeně opakovali. Vzápětí se ukázalo, jak velmi se mýlil. Rokem 1990 začaly konflikty a otřesy, jejichž základem byl někdy a doprovodným jevem vždy nacionalismus, nenávistný postoj k příslušníkům jiných národů. To doprovázelo rozpad sovětského bloku, ale především rozpad samotného Sovětského svazu a Jugoslávie, v menší míře i rozpad Československa. Kazatelé občanské společnosti, kteří vždy vědí, jak se mají lidé chovat, co mají dělat, prostě „co býti má“, byli pobouřeni a rozhořčeni, protože se začalo dít něco, co se podle nich dít

nemělo a nesmělo. Nejdřív se sváděla vina na komunismus, který nevyřešil národnostní otázku a naopak nacionalismus zakázal, čímž jej jaksi zmrazil a ten pak v době uvolnění opět řádí, především samozřejmě na „zaostalém“ východě. Po několika letech většina badatelů poznala nesmyslné zjednodušení, které navrhuje tato „mrazákové teorie“. Navíc se ukázalo, že nacionalismus není východní deviací, ale začal se silněji projevovat také ve Francii, Británii, Španělsku, Belgii a jiných západních zemích, které vládou komunismu neprošly. Málo vysvětlil také znovu ožívající koncept politologa Hanse Kohna ze čtyřicátých let o nacionalismu jako duševním stavu (či také epidemii), jenž se šíří ze státu do státu.

278 | Podíváme-li se pozorně na události oněch let, zjistíme, že rozpad sovětského bloku nebyl doprovázen vždy a všude nástupem nacionalismu. Připomeneme-li si elementární poznatky o tom, jak se v 19. století formovaly evropské národy, zjistíme, že události po roce 1990 v některých zemích velmi připomínají svým programem i svými stereotypy „klasická“ národní hnutí oné doby. Tato analogie stojí za zamýšlení a za pokus aplikovat diachronní variantu komparativní metody: porovnat tyto dvě vlny národních hnutí.

Pokusíme se tedy porozumět nové vlně nacionalismu v devadesátých letech 20. století tak, že ji budeme analyzovat a interpretovat jako novou vlnu národních hnutí sui generis. Tato nová národní hnutí měla s klasickými národními hnutími z 19. století obdobný cíl: získat všechny chybějící atributy plné národní existence.

Kulturní program sledoval nový rozvoj svěbytné národní kultury, politické cíle zahrnovaly právě tak státní nezávislost jako politickou participaci v demokratickém systému, v sociální sféře tato hnutí usilovala nastolit liberální tržní prostředí a etablovat občanskou společnost s plnou sociální strukturou, tedy s vlastní střední třídou a podnikateli.

Určit shody a rozdíly mezi oběma vlnami národních hnutí nám pomůže diachronní komparace. Je samozřejmé, že už před závorkou musíme uvést jako samozřejmost, že společenské poměry a technická vyspělost tehdejší a dnešní doby se diametrálně lišily. Přesto zjišťujeme řadu pozoruhodných analogií.

1. Víme, že nástup národních hnutí v 19. století byl projevem či důsledkem hledání nové identity a že byl důsledkem rozkladu starého režimu, starých vazeb a starých hodnot a odtud odvozené krize tradičních identit. Poslední staronovou jistotou se jevila být příslušnost k národu. Obdobně národní úsilí devadesátých let 20. století nastoupilo po zhroutilí systému plánovaného hospodářství a politické kontroly, kdy zmizely staré vazby a stará pravidla hry a kdy v podmínkách obecné nejistoty a nedůvěry se stala integrující silou právě myšlenka národa.

2. Identifikace s národem byla považována za hodnotu o sobě a zahrnovala konstrukci personalizovaného národa se silně historizujícím pohledem. V důsledku toho příslušníci národa považují svůj národ za jakési tělo a uzavírají se vůči všem, kteří k tomuto tělu nepatří. Tato tělesnost je promítnuta i do prostoru „našeho“ národního území.

3. Toto „naše“ území, tento národní prostor, je dnes, stejně jako byl v 19. století, definován podle dvou rozdílných a obvykle rozporných kritérií. Na jedné straně byl definován v termínech etnických jako prostor vymezený jazykovou hranicí a na straně druhé byl definován historickou hranicí. Víme již, že území národního státu bylo obvykle vymezeno politicko-historickou hranicí a tím byla dána možnost, že se na tomto území vždy objeví národnostní menšiny.

4. Národní agitace začala v 19. století zpravidla za situace, kdy příslušníci většiny etnických pospolitostí neměli politickou zkušenost ani politické vzdělání. Pokud tomu tak bylo, těžko chápali a váhavě přijímali politické argumenty a hesla občanské společnosti a jen pomalu si vytvářeli politickou kulturu. Společný jazyk a zvyky byly pro ně mnohem pochopitelnější vazbou. V devadesátých letech byla situace obdobná. Po čtyřiceti a více letech strávených v podmínkách politické nesvobody a absence politické kultury velká část obyvatelstva nechápala smysl hesel občanské společnosti a interpretovala je spíše jako cíle sociální a hospodářské. Občané této nové společnosti mají problémy s politickou kulturou a teprve pomalu se vyvíjejí v občanskou společnost. Tam, kde politický útisk byl doprovázen asimilačními tendencemi (Estonci, Lotyšci, Litevci), stal se jazyk na jistý čas jedním ze symbolů boje za nezávislost.

5. Během 19. století se příslušníci nevládnoucích etnických pospolitostí, především v habsburské a ruské říši, cítili poškození tím, že příslušníci vládnoucí elity – Němci v Předlitavsku, Maďaři v Uhrách (po 1867) nebo Rusové – odmítali přijmout zásadu rovnosti svého jazyka s ostatními spisovnými jazyky monarchií, poněvadž považovali tyto jazyky za neprestižní a nevyvinuté. Poté co národní hnutí dosáhlo plné státnosti, dostali se mluvčí někdejšího státního jazyka na území nově budovaného národního státu do postavení menšiny, ale nadále odmítali přijmout zásadu jazykové rovnosti. Tragické důsledky tohoto postoje Němců a Maďarů v meziválečném období jsou dostatečně známy. Také v současné době se setkáváme s konflikty tam, kde uvnitř nově vzniklých nebo obnovených národních států se příslušníci někdejších vládnoucích národů dostali do postavení národnostních menšin. To je především případ Srbů v bývalé Jugoslávii a Rusů ve státech, které byly sovětskými republikami. Role, kterou původně bez vlastního zavinění hráli v meziválečném období frustrovaní a margi-

nalizovaní „Volksdeutsche“, má svoji zřetelnou paralelou s tím, jakou roli by mohli hrát a zčásti již hrají současní „Volksrussen“. Jak se zdá, nikdo se nepoučil z historické zkušenosti, že ponižovat poraženého je kontraproduktivní zaslepenost.

6. Obdobně jako v době vzniku malých národů se ožívují také ony stereotypy, které si jejich příslušníci osvojovali od 19. století. Jeden z těchto stereotypů je spolu s nesamozřejmostí národa také mýtus ohrožení národní existence. Odtud vyrůstal a opět vyrůstá „obrný nacionalismus“, který ospravedlňuje jakoukoliv podobu obrany národních zájmů. K tomu se druží představa, že se nelze poměřovat s velkými a vyspělými národy a že pro hodnocení aktivit a kvalit v podmínkách malého národa postačí také měřítko přizpůsobená této „malosti“.

7. Víme, že úspěch národní agitace v 19. století a přijetí nové národní identity bylo mj. podmíněno tím, že určité zájmové rozpory či konflikty se mohly stát národně relevantními, pokud je svářející se skupiny chápaly jako rozpor mezi příslušníky dvou různých etnických pospolitostí, resp. národů. Také v devadesátých letech byla aktivizace ve jménu národa silná především tam, kde zájmové sociální a hospodářské rozpory – a také boje o moc – spadaly vjedno s národnostními rozdíly. Právě tak platí, že národní hnutí postupovalo vždy důrazněji tam, kde naráželo na odpor dosud vládnoucího národa, v našem případě byl odboj proti režimu zároveň zápasem proti vládnoucímu národu formálně nadnárodního celku, ať již to byl Sovětský svaz či Jugoslávie.

Značnou pozornost vyvolal v některých národních hnutích vědomý návrat k akcím a stereotypům z klasických dob národního hnutí. Byla to jakási iluze reprízy, opakování úspěšného představení z dob před více než sto lety. Většinou šlo spíše o vnější projevy, jako například kult lidové písně, jazykový purismus, nekritická glorifikace národních dějin, opakování starých xenofobních stereotypů.

Opravdová repríza akcí a forem národního hnutí byla pochopitelně mimo hranice možného. Celková situace byla prostě již značně rozdílná. Tím nemá být řečeno, že nás tyto rozdíly nezajímají. Určení charakteristických rysů, jimiž se „nový nacionalismus“ odlišoval od klasických národních hnutí, je v našem srovnání právě tak důležité jako zjištění analogií s 19. stoletím. Tyto rozdíly totiž dokreslují charakteristiku všech či alespoň větší části národních hnutí z devadesátých let 20. století.

1. V 19. století se politikové evropských mocností shodovali v názoru, že vytváření malých národních států je škodlivé a nelogické, a to především proto, že tyto malé státy nejsou „životaschopné“. Proto musili předáci národního hnutí vynaložit velké úsilí na to, aby přesvědčili vel-

mocenskou „veřejnost“, že jejich nárok na svébytnou státní existenci je legitimní a tedy oprávněný. Během jednoho století se situace podstatně změnila. Současná národní hnutí usilují o národní stát, entitu, kterou pro území „východní Evropy“ nikdo nezpochybňuje. Zatímco v 19. století musel malý národ bojovat za uznání svého práva na státní existenci, současná národní hnutí usilují již jen o obnovu nebo posílení své starší státní nezávislosti, o jejíž legitimitě nejsou téměř žádné pochyby.

2. Podstatný rozdíl je v sociálním pozadí zápasu o stát. Většina etnických pospolitostí si teprve postupně utvářela své národní elity a politici a vzdělanci, kteří reprezentovali národní hnutí, byli nuceni o každou pozici „nahore“, o sociální vzestup mezi státní elity tvrdě bojovat. Pokud se jim to podařilo, museli dodržovat životní styl a hodnotový systém těchto starých etablovaných vládnoucích tříd. Zachovala se tedy kontinuita s předchozími zvyklostmi vládnutí i hodnotovými normami, jakkoli mohly být modifikovány. Po zhroucení a eliminaci dosud vládnoucí stranické nomenklatury vzniklo po rozpadu komunistického systému mocenské vakuum, které si vynucovalo rychlé zaplnění. Navíc byla programově přetržena kontinuita norem vlády a politické kultury. Nově vytvořené mocenské vakuum vtahovalo každého bez ohledu na jeho ochotu vracet se k tradicím a bez ohledu na mravní normy. V důsledku toho nové elity odmítaly pokračovat ve starší tradici chování a hodnotových systémů. Pokud byla akceptována nějaká konsenzuální hodnota, pak byla chápána jako hodnota odvozená z existence národa a podřízená národnímu zájmu.

3. Všechny rozpory, národní, politické i sociální, probíhaly v 19. století v podmínkách úspěšné modernizace a ekonomického růstu, jemuž odpovídalo i zlepšování podmínek života. Ani v porážkách a nezdarech neopouštělo předáky národních hnutí přesvědčení o tom, že bude líp. V devadesátých letech 20. století byly tyto rozpory ve většině emancipujících se zemí naopak odpovědí na depresi a úpadek a reagovaly na skutečnost, že „koláč“ se zmenšoval. I když bylo možno doufat, že krize a deprese budou překonány, tato situace měla výrazný psychologický efekt a přispěla k radikalizaci některých rozporů.

4. Zcela zásadní rozdíl je v intenzitě a roli sociální komunikace. To, co trvalo v 19. století celé roky a desetiletí, se v současné době stačilo odehrát během několika měsíců. Moderní masová média mají navíc dostatek vlivu na to, aby manipulovala názory obyvatelstva. To v mnoha zemích během devadesátých let znamenalo představovat národní alternativu jako jedinou myslitelnou. Současná média jsou také schopna vytvářet virtuální svět neexistujících potřeb a zájmových konfliktů. Jsou tedy schopna vystupňovat nacionalistické postoje a nenávisť proti „nepříteli“, stejně jako naopak rozkládat národní sebevě-

domí. Vztah k národní myšlence, názor na smysl národní existence se totiž lišil jak uvnitř jednotlivých postkomunistických zemích, tak mezi jednotnými zeměmi navzájem.

5. Zatímco v 19. století existovala téměř všeobecná shoda vzdělanců, že národ je svébytnou hodnotou a národní hnutí usiluje o spravedlivou věc, v devadesátých letech byly postoje vzdělanců a elit rozdělené a národ nebyl již konsenzuálně považován za hodnotu. Mobilizovaly se občanské iniciativy, které odmítají zjednodušeně demonizovaný „nacionalismus“ ve jménu občanských principů.

6. Během 19. století neexistovala žádná nadnárodní autorita, která by vymezovala hranice národních hnutí a národních hodnotových systémů. Zůstávalo u vágních humanistických hesel o potřebě národní prosperity v obecně lidském zájmu, což nevyklučovalo konflikty a války i mezi vznikajícími malými národy. V současné době taková autorita existuje v podobě Evropské unie.

Zatím jsme sledovali politickou, ekonomickou a národní transformaci devadesátých let jako jeden celek. Jak bylo právě řečeno, v tomto procesu se projevovala velmi značná diferenciací, v níž na jednom pólu byly postoje a snahy výrazně nacionalistické a na opačném pólu snaha oprostit se od závazku k národu. S agresivním nacionalismem jsme se během devadesátých let setkali především mezi předáky nově se formujícími národními státy na troskách Jugoslávie a v Pobaltí, zatímco v České republice nebo v Polsku byl nacionalismus marginalizován a jeho politický program sdílela jen malá menšina občanů. Jaký byl důvod tohoto rozdílu? Na základě znalostí, které máme o vývoji této části Evropy, můžeme konstruovat soubor faktorů, které vytvářely příznivé podmínky pro rostoucí vliv agresivního nacionalismu:

- hospodářský úpadek a beznadějný pokles životní úrovně bylo obyvatelstvu možno vysvětlit tím, že za to jsou zodpovědny příslušníci jiného, „nepřátelského“ národa;
- boj o politickou moc nebyl omezován starým systémem hodnot ani tradičními pravidly hry občanské společnosti, chyběla politická kultura a v podmínkách nízké úrovně vzdělanosti obyvatelstva bylo obtížné ji budovat;
- k tomu přispívalo i mocenské vakuum, které radikalizovalo zápas o přístup k moci tím, že se stal národně relevantním konfliktem: v boji o moc dominoval národní argument, který stál nad kritériem kvalifikace či mravní kvality;
- příslušníci dřívějšího vládnoucího národa byli radikalizováni tím, že byli degradováni na úroveň národnostní menšiny, která byla podržena vůli předáků dříve utlačovaného národa;

- národní tradice, mýty a kolektivní paměť obsahovaly tradici boje za národ jako mravní postulát.

Promítneme-li tento model do konkrétní situace devadesátých let, všechny jeho složky nalezneme v Bosně, o níž je známo, že se stala místem těch nejkrutějších nacionalistických konfliktů. Model platí také pro Ukrajinu, kde se ovšem národní radikalizace a militantní nacionalismus projevil teprve s jistým časovým odstupem a kde nebylo možno navázat na jednoznačný úspěch fáze B v podobě masového hnutí na celém národním území.

Na druhé straně můžeme konstruovat model faktorů, které oslabovaly národní nadšení a vytvářely podmínky pro absenci nacionalismu v národní identitě (nebo pro oslabení národní identity). Byly to podmínky usnadňující cestu k občanské společnosti:

- tam, kde stát obývali jen příslušníci jednoho národa, nehrozilo nebezpečí, že v boji o místo nahoře se bude užívat národních argumentů;
- cesta k tržnímu hospodářství nebyla doprovázena většími otřesy a byla úspěšně prezentována jako přechod k hospodářské prosperitě;
- kolektivní paměť a národní mýty obsahovaly vzpomínku na demokratické tradice a vysokou politickou kulturu někdejšího národního státu;
- jen slabě doznívalo nebezpečí zvenčí, ne dost silně k tomu, aby posilovalo nacionalistické postoje.

Tyto faktory najdeme významně nastoupeny v České republice, Polsku a Slovinsku. Je tedy zřejmé, že dodnes přetrvávající představa o východním nacionalismu se netýká celé střední a východní Evropy, ale jen některých jejích částí. Bylo by přitom zjednodušením, kdybychom příčiny rozdílu v síle a vlivu nacionalismu redukovali na sílu nebo slabost „občanské společnosti“ či „demokratických tradic“. Pokud je zde kauzální souvislost, je možná třeba ji formulovat opačným směrem. Rozhodně však je absence či slabost nacionalismu jen jedním z řady faktorů podmiňujících dozrávání občanské společnosti.

Západní Evropa – a to nejen její řadoví občané, ale i většina sociálních vědců – nevnímá ovšem evropský „Východ“ v takto diferencované podobě, natož aby se zamýšlela nad podmínkami, z nichž stereotypní obraz „nacionalistického“ Východu vyrůstal. Bohužel, v současné publicistice znovu ožívá mechanické rozdělení „nacionalismu“ na „západní“ – pozitivní, demokratický – a na „východní“ – negativní, patriarchálně etnický.

Tato kapitola je pokusem o ukázkou „aplikovaného“ komparativního výzkumu v humanitních oborech. Na základě nezáužaté analýzy procesu formování národa jsem se pokusil uplatnit její výsledky při pohledu na současné, resp. nedávno propuknuvší politické rozpory. Zajisté nepodávají výsledky analýzy vyčerpávající výklad, ale odvažuji se tvrdit, že řada dílčích poznatků, ať již o shodách či rozdílech mezi oběma časovými rovinami, má svůj praktický politický význam.

284 | Pripomenou ve stručnosti význam národně relevantního zájmového rozporu, tedy možnosti „přeložit“ reálný skupinový zájem do ideálního jazyka národního zájmu, na neodmyslitelnou roli představy o „repríze“ událostí z národní minulosti, na absenci tradičních vzdělaných elit, stejně jako norm jednáni i politické kultury. Je-li při absenci tradičních mravních norem dovoleno cokoli, co není zákonem zakázáno, pak není problém zdůvodnit národním zájmem cokoli, i zločin. Za zvlášť aktuální považuji paralelu v postavení a psychologii příslušníků někdejších vládnoucích národů, kteří se dostali do postavení národnostní menšiny ve státě ovládaném někdejším podřízeným národem: ze zkušenosti s národní radikalizací příslušníků německých a maďarských menšin z meziválečného období se „Evropa“ nepoučila. Proto prožíváme během posledního čtvrtstoletí „reprízu“ meziválečné situace, tentokrát s frustrovanými srbskými a ruskými menšinami.

Tato zkušenost dokládá, že národ není ani fikce ani libovolná konstrukce, jak nás o tom dodnes přesvědčují někteří teoretici. Ostatně právě nejnovější krize evropské solidarity vyvolaná imigrantskou vlnou je dalším dokladem skutečnosti, že národy existují. Novou zkušeností, která nemá historickou paralelu v minulosti, je však mutace nacionalismu, která tuto krizi doprovází a která se projevuje, nadsazeně řečeno, xenofobií bez vlastenectví. V tom se projevuje úspěch snahy oslabit národní sebevědomí, v níž se dojemně shodovali (a shodují) bruselští úředníci a radikální konstruktivisté mezi „teoretiky nacionalismu“. Nejnovější události dokumentují skutečnost, že se jim podařilo odnaučit příslušníky reálně existujících evropských národů obětavému vlastenectví (o tom byla již řeč v předchozí kapitole), ale nepodařilo se je odnaučit latentně přítomnému nenávistnému vztahu k jiným národům. A ten se vždy projevoval a nyní opět projevuje v krizových situacích.

Tyto i další paralely by měly být chápány jako návod k historizaci událostí, tedy k názoru, že místo moralizace, suverénních odsudků a intelektuálních exhibic je zde na místě pochopení historických souvislostí a prevence cestou sociální politiky a výchovy. Pokud již není pozdě.

Kapitola 9

ODKUD PŘICHÁZELY VZDĚLANÉ ELITY? NĚKDE Z VLASTNÍCH ŘAD, JINDE Z LIDU

Materialistická teze, která říká, že člověk je výsledkem společenských poměrů, zapomíná k tomu dodat, kdo je subjektem těchto „poměrů“.

— KAREL KOŠÍK

Jedním ze závěrů úvah o nerovnoměrnosti vývoje evropských zemí bylo, že bychom ji neměli redukovat jen na rychlejší nebo pomalejší tempo hospodářského růstu. Zajisté, všeobecně se na základě ekonomických ukazatelů přijímá názor, že stupnice vyspělosti klesala již v raném novověku od západu k východu, tedy od západního „jádra“ směrem k východní „provincii“. To však neznamená, že jsme tím již charakterizovali fenomén vyspělosti v evropských dějinách jako celku. Pouze jsme jednostranně aplikovali jistý omezený soubor kritérií, který se odvíjí od hodnotového systému konzumní společnosti. Zvolíme-li pro komparaci jiné kritérium, například síť základních škol, a ptáme-li se, kolik lidí umělo číst a psát, zjistíme, že vyšší a nižší stupeň vyspělosti podle dosažené alfabetyzace by vypadal odlišně. Jak bylo doloženo výše (v kapitole 3), v úrovni základního vzdělání stála v 19. století na špici pomyslného žebříčku střední a severní Evropa, zejména západní část habsburské monarchie a většina Pruska a některé další německé státy. V těchto regionech se prosadila od poloviny 18. do poloviny 19. století povinná školní docházka a tomu odpovídala také zřetelně stoupající úroveň alfabetyzace.

Naproti tomu v hospodářsky nejvyspělejších zemích Evropy, ve Velké Británii, Belgii a Nizozemí, byla návštěva základní školy téměř po celé